

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ
ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

Қўлёзма ҳуқуқида

УЎК: 811.512.133-3:821 (09) (584.4) Феруз

МАХАММАДИЕВА ЮЛДУЗ ЯШНАРОВНА

ФЕРУЗНИНГ БАДИИЙ МАҲОРАТИ

10.00.02 – Ўзбек адабиёти

филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
илмий даражасини олиш учун тайёрланган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илмий раҳбар: Жабборов Нурбой Абдулҳакимович,
филология фанлари доктори, профессор

ТОШКЕНТ – 2021

МУНДАРИЖА

Кириш	3-12
I боб. Феруз лирикасида жанр поэтикаси	
1.1. Шоирнинг ғазал ва маснавий яратиш маҳорати.....	13-32
1.2. Мусамматлар ва кичик шеърий жанрлар поэтикаси.....	33-50
II боб. Феруз шеъриятида поэтик мазмун ва шакл мутаносиблиги	
2.1. Шоир шеъриятининг мавзуй таснифи: ишқий ва ижтимоий лирика.....	51-67
2.2. Ижодкорнинг диний-маърифий мавзудаги шеърларида мазмун ва шакл уйғунлиги.....	68-81
III боб. Феруз лирикасида бадий санъатлар, аруз ва қофия масалалари	
3.1. Шоирнинг бадий санъатлардан фойдаланиш маҳорати.....	82-99
3.2. Ижодкор шеъриятида аруз ва қофия.....	99-120
Хулоса	121-125
Фойдаланилган адабиётлар	126-132

КИРИШ

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон адабиётшунослигида поэтик тафаккур тадрижи, ижодкор бадий маҳорати масалалари долзарб муаммолардан бири сифатида тадқиқ этиб келинмоқда. Муайян шоир ёки адиб ижод лабораторияси сирларини Шарқ мумтоз поэтикаси талаблари асосида ўрганиш ушбу йўналишдаги тадқиқотларнинг асосини ташкил этмоқда. Ушбу муаммони маълум бир ҳудудда адабий муҳитга асос солган, бу орқали бадий-эстетик тафаккур тараққиётига улкан ҳисса қўшган шоирлар лирик мероси, уларнинг бадий маҳорати сирларини тадқиқ қилиш адабиётшунослик учун янги назарий ва амалий хулосаларга олиб келиши жиҳатидан долзарбдир.

Дунё адабиётшунослигида Шарқ мумтоз шеърининг поэтик жанр, образ, мазмун ва шакл уйғунлиги, ижодкор маҳорати билан боғлиқ адабий-эстетик қонуниятларнинг юзага келиш омиллари сингари муҳим масалалар кесимида илмий жиҳатдан тадқиқ этилмоқда. Муайян ижодкорлар асарлари мисолида бадий санъатларни қўллаш ҳамда мумтоз қофиядан фойдаланишда индивидуал поэтик тафаккурнинг намоён бўлиши масаласи ҳануз адабиётшуносликда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ўзбек адабиётшунослигида шеърининг атоқли намояндалари мероси индивидуал поэтик маҳорат нуқтаи назаридан тадқиқ этилмоқда. Лекин бу борада янги замон талаблари даражасидаги илмий натижаларга эришиш ҳануз кун тартибда турибди. “...Ижтимоий соҳани, жумладан, адабиёт ва санъат соҳаларини ривожлантиришга жиддий эътибор қаратиш зарурлиги”¹ алоҳида таъкидланиши замирида ҳам айтиш мумкин. XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Хоразмда адабий муҳит шаклланиши, тараққий этиши ва ўзбек адабиёти тарихида ўзига хос мавқега эга бўлишида алоҳида ўрин тутган Муҳаммад Раҳимхон Феруз адабий меросини жанр поэтикаси, бадий мазмун ва шакл уйғунлиги, илми бадеъ,

---

¹Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Харажатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони. //Халқ сўзи, 2017 йил 8 февраль.

аруз ва қофиядан фойдаланиш маҳорати жиҳатидан ўрганиш, шу жиҳатдан ҳам илмий заруриятдир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2017 йил 13 сентябрдаги ПҚ-3271-сон “Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги Қарорлари, “Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдевори” мавзусидаги маърузасида ҳамда соҳага тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу тадқиқот натижалари муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни ривожлантириш» устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Муҳаммад Раҳимхон Соний Феруз ижодини ўрганиш унинг ҳаёт пайтидаёқ бошланган. Муҳаммад Ризо Огаҳий “Шоҳиду-л-иқбол” асарида Ферузнинг маҳоратини: “Ҳар қачон сўз деса фасоҳат ила, Жонни маҳзуз этиб малоҳат ила. Гарчи ҳар фан аро эрур моҳир, Лек кўб шеър илмида қодир²”, деб юқори баҳолагани бунинг исботидир. Ферузнинг шоирлик маҳорати ҳақида Баёнийнинг “Шажараи

---

²Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Шоҳиду-л-иқбол (Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Н.Шодмонов). –Тошкент: Муҳаррир, 2009. –Б. 33.

хоразмшоҳий”³, Ҳасанмурод Лаффасийнинг “Хива шоирлари ва адабиётчиларининг таржимаи ҳоллари”⁴, Бобожон Тарроҳнинг “Хоразм шоир ва навозандалари”⁵, Комил Хоразмийнинг “Латойифу-з-заройиф”, Аҳмад Табибийнинг “Мажмуа-т уш-шуаро(йи Ферузшоҳий)”⁶ ва “Мухаммасоти мажмаъ аш-шуаройи Ферузшоҳий”⁷, Пўлатжон Қайюмийнинг “Тазкираи Қайюмий”⁸ асарларида ҳам қимматли маълумотлар берилган.

Шўролар замонида бошқа шоҳ шоирлар сингари Феруз адабий меросини ўрганиш имконияти ҳам чеклаб қўйилгани маълум. Шунга қарамай, машҳур адибимиз Абдулла Қаҳҳор ўтган асрнинг 60-йилларида “Қизил Ўзбекистон” газетасида: “Феруз – машҳур лирик шоир, муסיқашунос, композитор, яхши таржимон. Умархон сингари ўз замонасининг шоирларини ўрдасига йиққан. 1873 йилда босмаҳона сотиб олиб, Хоразмда биринчи китоб бостирган одам”, дея шоир ижодини ижобий баҳолаган эди.

Мустақиллик Ферузни шахс ва шоир сифатида ҳаққоний баҳолаш имконини берди. Давлатёр Раҳим ва Шихназар Матрасулнинг 1991 йили нашр этилган “Феруз: шоҳ ва шоир қисмати” китоби бунинг исботидир. Китобда Ферузнинг Хива адабий муҳитини ташкил этишдаги хизматлари, шоир сифатида ўлмас шеърӣ асарлар яратгани холис баҳоланди⁹. Муаллифлар илмий изланишларини давом эттириб, 2011 йили янги таҳлил ва талқинлар асосида “Феруз” китобини нашр эттирди¹⁰.

Адабиётшунос Г.Исмоилова 1991 йили Феруз шеърларини “Не бўлди ёрим келмади” номи билан кичик ҳажмда чоп эттирди. Китобга ёзилган сўнгсўзда шундай фикрларни ўқиймиз: “Мухаммад Раҳимхон ўз даври иждокорларини сарой атрофига йиғар экан, улар қаламининг янада ўткир,

---

³Баёний, Мухаммад Юсуф. Шажараи хоразмшоҳий. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 9596.

⁴ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 12561.

⁵Ходим, Бобожон Тарроҳ. Хоразм шоир ва навозандалари (Табдил қилиб, нашрга тайёрловчилар А.Отамуродова, О.Абдурахимов). –Тошкент: Tafakkur qanoti, 2011. – Б.191.

⁶ЎзР ФА ШИ фонди, инв. № 1152, 5018 (қўлёзма), 11238 (тошбосма).

⁷ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 1134.

⁸Қайюмов, Пўлатжон Домулло. Тазкираи Қайюмий. III жилдлик. III жилд. –Тошкент: ЎзР ФА Қўлёзмалар институти нашриёти, 1998. – Б.535-538.

⁹Қаранг: Давлатёр Раҳим, Шихназар Матрасул. Феруз: шоҳ ва шоир қисмати. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 1993.

¹⁰Давлатёр Раҳим, Шихназар Матрасул. Феруз. – Тошкент: EXPREMUM PRESS, 2011.

жозибали бўлиши устида қайғурди. Ҳар бир шоирнинг шеърларини жамъ қилиб, девон тузиш каби хайрли ишларни амалга оширди. Ўша даврда деярли барча шоирлар битта, иккитадан ўз ғазалларининг мажмуасини туздилар. Бунинг натижасида юзга яқин девон ва баёзлар дунёга келди. Бу девон ва баёзларнинг яратилишига бевосита хоннинг ўзи бошчилик қилди, уларга кетадиган харажатларни ўз зиммасига олди”¹¹.

Олиманинг хизматлари билан Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти фондидаги 12060, 3446 рақамли қўлёзма манбалар асосида шоир девони “Элга шоҳу ишққа қул” номи билан нашрдан чиқди¹². Ана шу изланишлари самараси ўлароқ олима 1995 йили “Феруз даври Хоразм адабий муҳити” мавзусидаги номзодлик диссертациясини ёқлади¹³.

Адабиётшунос Нусратулло Жумахўжанинг 1995 йили нашр этилган “Феруз – маданият ва санъат ҳомийси” китобида Феруз фаолиятига доир янги факт ва маълумотлар таҳлилга тортилган¹⁴. Огаҳий ва Феруз ўртасидаги устоз-шогирдлик муносабати, шоҳ шоирнинг Хоразм адабий муҳити ва таржимонлик мактабига асос солиши билан боғлиқ ижтимоий-маданий, адабий-эстетик омиллар тадқиқ этилган. Нусратулло Жумахўжа ва Иқболой Адизованинг “Сўздин бақолироқ ёдгор йўқдур” китобида “Шажараи хоразмшоҳий” асарига таянилиб, Ферузнинг ўз атрофига замонасининг кўплаб шоирларини йиққани, адабий-маданий муҳит яратгани, сийрати, ижодий меросининг бадиий қиммати таҳлил қилинган¹⁵.

Нусратулло Жумахўжанинг докторлик диссертациясида адабий муҳит ва адабий мактабни белгиловчи мезонлар ва хусусиятлар аниқланган. Ферузнинг адабиёт ва санъат ҳомийси, адабий муҳит асосчиси сифатидаги фаолияти чуқур тадқиқ қилинган. Феруз лирикасининг бадиий хусусиятлари,

---

¹¹Исмоилова Г. Сўнгсўз ўрнида. / Муҳаммад Раҳимхон Феруз. Не бўлди, ёрим келмади. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 1991.

¹²Муҳаммад Раҳимхон Феруз. Элга шоҳу ишққа қул. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 1994.

¹³Исмоилова Г. Феруз даври Хоразм адабий муҳити. Филол. фан. номз. дисс. –Тошкент, 1995.

¹⁴Жумахўжа Н. Феруз – маданият ва санъат ҳомийси. Тошкент: Фан, 1995.

¹⁵Жумахўжа Н. Адизова И. Сўздин бақолироқ ёдгор йўқдур. – Тошкент: Ўзбекистон, 1995.

Феруз ва Огаҳийнинг ижодий ҳамкорлик жараёнлари илмий ўрганилган¹⁶. Ушбу докторлик диссертацияси шу пайтга қадар Феруз асарларининг бадиияти нисбатан чуқурроқ ўрганилган ягона тадқиқот бўлиб турибди.

Бундан ташқари, Комёб ва Муҳаммад Расул Мирзо адабий меросига бағишланган тадқиқотларда ҳам Феруз ижодига маълум даражада муносабат билдирилган¹⁷. Саломат Маткаримованинг “Табибий – тазкиранавис (“Мажмуаи си шуаройи пайрави Ферузшоҳий” асосида)” мавзуидаги номзодлик диссертациясида мазкур тазкирадаги маълумотлар таҳлилидан келиб чиқиб, Ферузнинг адабий давраси, шоир лирик шеърларига пайравчилик аънанаси хусусида фикр юритилган¹⁸.

Феруз адабий меросининг олий ўқув юртлари дастурлари ва дарсликларидан ўрин олиши ҳам истиқлол натижасидир. Университетлар филология факультетлари учун “Миллий уйғониш ўзбек адабиётидан дастур”да Феруз ижодига алоҳида ўрин ажратилгани¹⁹, шу асосда яратилган “Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти” дарслигида шоир адабий меросини алоҳида ўрганиш кўзда тутилгани²⁰ бунинг исботидир.

Н.Шодмоновнинг “Шоҳиду-л-иқбол” – адабий манба” монографиясида Огаҳийнинг “Шоҳиду-л-иқбол” асари Феруз илмий биографиясини яратиш ва адабий меросини ўрганишда алоҳида ўрин тутиши илмий асосланган. Огаҳий ва Феруз муносабатларига доир янги маълумотлар илмий муомалага олиб кирилган²¹. “Шоҳиду-л-иқбол”нинг нашр этилиши натижасида Феруз

---

¹⁶Жумахўжа Н. Миллий мустақиллик мафкураси ва адабий мерос (XVII-XIX асрлар ўзбек шеърляти асосида): Филол. фан. д-ри... дисс. - Тошкент, 1999. – Б. 10-14.

¹⁷Жўраев Ж. Комёб ҳаёти ва ижодий мероси манбалари тадқиқи: фил. фан. номз... дис. –Тошкент, 2011. -200 б.; Файзуллаева Р. Муҳаммад Расул Мирзо ва унинг адабий мероси. Фил. фан. номз... дис. –Қарши, 2020. - 139 б.

¹⁸Маткаримова С. Табибий – тазкиранавис (“Мажмуаи си шуаройи пайрави Ферузшоҳий” асосида). Фил. фан. номз... дис. –Тошкент, 2007. -136 б.

¹⁹Қаранг: Миллий уйғониш ўзбек адабиётидан дастур (Тузувчилар Б.Қосимов ва б.). – Тошкент: Университет, 1996.

²⁰Қаранг: Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У. ва б. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. Университетлар ва педагогика олий ўқув юртларининг филология факультетлари учун дарслик. –Тошкент: Маънавият, 2004. –Б. 71-84.

²¹Шодмонов Н. “Шоҳиду-л-иқбол” – адабий манба. Тошкент: Фан, 2009.

биографияси ва шеърляти, замондош шоиру адиблар билан ижодий ҳамкорлик масалаларига доир янги факт ва маълумотлар аён бўлди²².

А.Эркинов, Н.Полвонов ва Ҳ.Аминов нашр эттирган “Муҳаммад Раҳимхон II – Феруз кутубхонаси феҳристи”да шох шоир кутубхонасида сақланган турли фан соҳалари, жумладан, адабиётга доир китоблар ҳақида қимматли маълумотлар берилган²³. Улар Ферузнинг маърифатпарвар ҳукмдор ва маҳоратли шоир сифатидаги камолоти манбалари билан таништириши жиҳатадан ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Аксари Ферузнинг амри билан кўчирилгани бу китобларнинг қимматини оширади.

Ушбу тадқиқотлар Феруз ижодини ўрганиш борасида салмоқли ишлар амалга оширилганини кўрсатади. Лекин шу пайтга қадар шоирнинг бадиий маҳорати алоҳида илмий муаммо сифатида тадқиқ этилган эмас.

Тадқиқот мавзусининг диссертация бажарилган олий таълим муассасаси илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети илмий-тадқиқот ишлари режасига мувофиқ “Ўзбек мумтоз адабиёти ва фольклорини ўрганишнинг долзарб муаммолари” мавзуси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Муҳаммад Раҳимхон Ферузнинг бадиий маҳоратини очиб бериш орқали ижодкорнинг ўзбек адабиёти тарихида тутган ўрнини илмий-назарий асослашдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

Феруз шеърлятининг жанрлар поэтикасини очиб бериш;

шоир лирик асарларида поэтик мазмун ва шакл уйғунлиги масаласини текшириш;

ижодкор шеърлятида ошиқ маъшуқ ва рақиб образлари триадасининг поэтик ифодаси таҳлили асосида ижодий анъана ва поэтик янгиланиш

---

²²Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Шохиду-л-икбол (Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Н.Шодмонов). Тошкент: Муҳаррир, 2009.

²³Эркинов А., Полвонов Н. Ва Аминов Ҳ. Муҳаммад Раҳимхон II – Феруз кутубхонаси феҳристи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010.

масалаларини илмий ёритиш;

шоирнинг диний-маърифий мавзудаги шеърлари бадииятини ўрганиш;

Ферузнинг бадий санъатлардан фойдаланиш маҳоратини текшириш;

шоир лирикасида аруз ва қофия масаласини илмий таҳлил этиш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида Муҳаммад Раҳимхон Ферузнинг “Элга шоҳу ишққа қул” шеърий тўплами олинди.

Тадқиқотнинг предметини Феруз шеъриятининг жанрлар поэтикаси, мавзу кўлами, шоир лирикасида поэтик образ ва шакл мутаносиблиги, бадий санъатлардан, вазн ва қофиядан фойдаланиш маҳорати масалалари ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда тарихий-қиёсий, аналитик, герменевтик, биографик ҳамда социологик таҳлил усулларидан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Ферузнинг ғазал, мусаммат, маснавий, рубоий каби жанрларда индивидуал ижодий маҳоратини намоён этиб, мумтоз жанрлар поэтикасини миллий руҳ, ирфоний мазмун ва бадий-эстетик тафаккур уйғунлиги асосида такомиллаштиргани исботланган;

шоир бадий маҳорати ишқий, ижтимоий ва диний-маърифий мавзулардаги лирик асарларида поэтик мазмун ва шакл уйғунлиги ҳамда лирикада индивидуал поэтик тафаккурнинг тадрижий такомили кесимида илмий далилланган;

ижодкор шеъриятида, талмех, такрир, саволу жавоб, хусни таълил, ташхис, таносуб, ташбих, тажохулу-л-ориф, радду-л-матлаъ, тажнис, истиора, нидо каби бадий санъатлар икки хил тарзда, яъни, биринчидан, ғазалнинг тўлиқ бир санъат асосига қурилиши, иккинчидан, бир вақтнинг ўзида бир қанча бадий санъатлардан баравар фойдаланилиши тарзида қўллангани аниқланган;

Феруз лирик асарларида арузнинг рамал, ҳазаж, ражаз, мутақориб, музориъ, мунсарих, мужтасс, ҳафиф сингари саккиз баҳрида ижод қилгани,

шоирнинг аксар шеърлари рамал ва ҳазаж баҳрларида ёзилгани аниқланиб, ўзбек мумтоз шеърлятида фаол қўлланган вазнлар қаторида кам учрайдиган вазнларда ҳам шеърлар битгани шоирнинг юксак маҳоратига далил бўла олиши асосланган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси қуйидагилардан иборат:

шоир шеърляти жанрлари орасида ғазал етакчи ўринда туриши далилланган;

ижодкор лирикасида поэтик мазмун ва поэтик шакл уйғунлиги масаласи аниқ мисоллар таҳлили орқали кўрсатилган;

Феруз назмий меросида бадиий санъатлар қўлланишида ўзига хос ижодий ёндашилгани исботланган;

шоирнинг аруз ва қофияни ўзига хос тарзда санъаткорона қўллагани ёритилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги қўлланилган ёндашув усуллари ва назарий маълумотларни беришда аниқ илмий манбаларга таянилгани, таҳлилга тортилган материалларнинг илмий методлар воситасида асосланганлиги, назарий фикр ва хулосаларнинг амалиётга жорий этилганлиги, олинган натижаларнинг ваколатли ташкилотлар томонидан тасдиқланганлиги, адабиётшуносликнинг замонавий илмий концепциялари асосида ўрганилгани билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти Феруз лирикасига оид тадқиқотларда эришилган илмий ютуқлар ва назарий фикрларни тўлдиради, ижтимоий-адабий муҳит ва индивидуал ижодий тафаккурнинг поэтик мазмун янгиланишидаги ўрни ҳамда поэтик образ ва поэтик шакл янгиланишининг адабий-эстетик тамойиллари ҳақидаги назарий қарашларни бойитиши билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти XX аср бошлари ўзбек адабиёти тарихи бўйича тадқиқотлар учун материал бера олади, олий ўқув юртларининг “Филология ва тилларни ўқитиш (ўзбек тили)” таълим

йўналишида “Ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиёти”, “XX аср ўзбек адабиёти”, “Адабиётшунослик (ўзбек адабиёти)” магистратура мутахассислигида “Жадид адабиёти тарихи” фанларидан маърузалар ўқишда ва амалий машғулотлар ўтказишда, дарсликлар ва ўқув қўлланмалар яратишда манба бўлиб хизмат қилади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Ферузнинг бадиий маҳорати тадқиқи бўйича олинган илмий натижалар асосида:

Ферузнинг ғазал, мусаммат, маснавий, рубоий каби жанрлардаги асарларида индивидуал ижодий маҳоратини намоён этгани, мумтоз жанрлар поэтикасини миллий рух, ирфоний мазмун ва бадиий-эстетик тафаккур уйғунлиги асосида такомиллаштиргани; шоирнинг ишқий, ижтимоий ва диний-маърифий йўналишдаги асарларида поэтик мазмун ва шакл мутаносиблиги; шоир лирикасида бадиий санъатлар, аруз ва мумтоз қофиянинг ўрнига доир илмий-назарий хулосалардан ОТ-Ф1-030 рақамли “Ўзбек адабиёти тарихи” кўп жилдлик монографияни (7-жилд) чоп этиш” (2017-2020) мавзусидаги фундаментал лойиҳанинг назарий қисмида фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2021 йил 12 январдаги 89-03-152-сон маълумотномаси). Натижада, Феруз адабий меросига доир маълумотлар мумтоз жанрлар поэтикаси, бадиий мазмун ва шакл, бадиий санъатлар, аруз ва қофия қўлланишида ижодкор маҳоратига доир янги назарий қарашлар, янги факт ва маълумотлар, янгича илмий хулосалар билан бойитилган;

Феруз шеърлятида жанрлар поэтикаси, шоир лирикасида бадиий мазмун ва шакл уйғунлиги, ижодкорнинг бадиий образ яратиш маҳоратига доир янги маълумотлар ва илмий хулосалардан “O‘zbekiston” телеканалида “Ассалом, Ўзбекистон”, “Ижод маҳсули”, “Ибратга йўғрилган умр”, “Қалб гавҳари” ҳамда “Ўзбекистон тарихи” телеканалининг “Мавзу” ва “Тақдимот” номли кўрсатувлари сценарийларини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон Миллий телерадиокомпаниясининг 2021 йил 15 январдаги 01-13-75-сонли маълумотномаси). Натижада, телекўрсатувларнинг сифати ошиб, миллий

уйғониш даври шеърятининг халқимиз адабий-эстетик тафаккурини ўстиришдаги ўрнини кўрсатишга эришилган;

Феруз шеърятининг жанр хусусиятлари, шоир лирикасида бадиий санъатлар, аруз ва мумтоз қофиянинг ўрнига доир илмий-назарий хулосалардан Озарбайжон Миллий Илмлар академияси Низомий Ганжавий номидаги Адабиёт институтининг “Озарбайжон-Туркменистон-Ўзбекистон адабий алоқалари” бўлимида озарбайжонлик ўзбекшунос олимлар томонидан фойдаланилган (Низомий Ганжавий номидаги Адабиёт институтининг 2021 йил 21 январдаги маълумотномаси). Натижада, озарбайжонлик талабаларнинг аруз ва мумтоз поэтика ҳамда миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти бўйича билим, кўникма ва малакалари ўсишига эришилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 4 та халқаро, 2 та республика илмий-назарий анжуманларида муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича жами 11 та илмий иш эълон қилинган, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 5 та илмий мақола, жумладан, 4 таси республика ҳамда 1 таси хорижий журналларда нашр этилган.

Тадқиқотнинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат бўлиб, умумий ҳажми 132 саҳифани ташкил этади.

І БОБ. ФЕРУЗ ЛИРИКАСИНИНГ ЖАНР ХУСУСИЯТЛАРИ ВА МАВЗУ КЎЛАМИ

1.1. Шоирнинг ғазал ва маснавий яратиш маҳорати

Хоразм ўзбек мумтоз адабиётининг юксак даражада раванқ топган ва маънавиятимиз такомилда ўчмас из қолдирган марказларидан биридир. Узоқ тарихий ва адабий жараёнда шаклланган ҳамда такомиллашиб борган анъаналар, бадиий тафаккур тарзи, шеърият, маданиятга ихлосмандлик, бой адабий манбаларнинг мавжудлиги воҳада ҳар жиҳатдан мукамал ва қизғин адабий муҳитни вужудга келтирди. Бу адабий муҳит такомилнинг юқори чўққиси XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошидаги давр бўлди. Бунда, биринчи навбатда, Ферузнинг ташаббускорлиги кўзга яққол ташланади. Хоразм адабий ва мусиқий муҳитини янада юқори поғаналарга кўтаришда Муҳаммад Раҳимхон II нинг хизматлари бениҳоя каттадир.

Хоразм адабиёти ва санъатининг сайқал топиши, абадийликка юз тутиши, бугунги авлодларга бой ва туганмас хазина сифатида етиб келиши бевосита Муҳаммад Раҳимхон Феруз номи билан чамбарчас боғлиқ. Саройда ўнлаб шоирлар унинг ҳомийлигида бадиий ижод билан шуғулландилар. Муҳаммад Юсуф Баёний, Муҳаммад Расул Мирзо, Аҳмад Табибий, Аваз Ўтар ўғли, Чокар, Роғиб, Девоний, Ғозий, Шиносий, Оқил, Ғулумий, Комёб²⁴ каби шоирлар шулар жумласидандир. Хива адабий муҳити ривожланишида, янада жонланишида, биринчи навбатда, ўзи шоир, бастакор, айна вақтда хон бўлган Ферузнинг бевосита бошчилиги сабаб бўлган. Баёнийнинг “Шажараи Хоразмшоҳий” асарида Ферузнинг шеъриятга бўлган эътибори куйидагича таъкидланган: “Хон ҳазратлари шеърга кўп завқ пайдо қилиб эрдилар. Ўзлари ҳам бурундин Феруз тахаллуси била мутахаллис бўлуб, шеър айтур эрдилар. Сўнгроқ шеърга кўпроқ харис бўлдилар”²⁵. Ҳасанмурод Лаффасийнинг “Тазкираи шуаро”сида Ферузнинг ғазалнависликда Огаҳийдан сабоқ олгани,

²⁴Хоразм мусиқаси тарихчаси.-Тошкент: Mumtoz so‘z, 2014.

²⁵Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий. Мерос. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б.175-265.

унинг шоир сифатида маҳорат касб этишида устозининг хизматлари катта экани таъкидланади²⁶. Табибий “Мажмуаи си шуарои пайрави Ферузшоҳий” тазкирасида Ферузнинг шоирлик иқтидорига юксак баҳо беради. Тазкиранависнинг шоҳ ва шоирни “ҳасабда илму фан соҳиби”, “ғазал ичра гавҳарфишон”, “сўзда мўъжизбаён” сингари таърифлар билан васф этгани ҳам буни тасдиқлайди. Тазкирада яна Ферузнинг шоирлик салоҳияти ҳақида куйидаги шеърини парча ҳам берилган:

Гуҳар сочғуси назм деса агар,
Сўзидин терур фазл аҳли дураар.
Эрур барча назм аҳли чокар анго,
Эмас ҳеч бир шоҳ баробар анго²⁷.

“Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти” дарслигида қайд этилганидек, Феруз ижодий мероси бизгача анча пароканда ҳолда етиб келган. Феруз улуғ устозлари Огаҳий, Комил Хоразмий девонларини қайта-қайта кўчиртирган, нашр эттирган. Аҳмад Табибийни шеърларини тўплаб девон тузишга ундаган. Аммо ўз шеърларини тўплаб нашр этишга саъй-ҳаракат қилмаган. Шунинг учун бўлса керак, унинг бизгача етиб келган ижодий мероси у даражада катта эмас. Умумий ҳажми 2534 мисрадан – 98 ғазал, 7 мухаммас, 2 мусаддас, 4 маснавий, 7 рубоийдан иборат²⁸.

Лекин шоир адабий меросининг умумий қўлами ҳақидаги бу рақамлар нисбий эканини таъкидлаш керак. Огаҳийнинг Феруз даври тарихи ва адабиёти ҳақида нодир маълумотларни жамлаган “Шоҳиду-л-иқбол” асарини тадқиқ қилган профессор Нафас Шодмонов ушбу тарихий асар таркибида келган бир ғазал ҳақида мана бундай ёзади: “Шоҳиду-л-иқбол”да ғазаллар умумий миқдорда 9 та бўлса-да, уларнинг биттаси Муҳаммад Раҳимхон Феруз ижодидан намуна сифатида келтирилади. Бу ғазал 9 байтдан иборат бўлиб,

²⁶Лаффасий, Ҳасанмурод. Тазкираи шуаро. – Урганч: Хоразм, 1992. – Б.120.

²⁷Табибий Аҳмаджон. Мажмуаи си шуарои пайрави Ферузшоҳий. ЎЗР ФА ШИ, қўлёзма, инв. № 1152. –Б.95^а

²⁸Қаранг: Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У. ва б. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. Университетлар ва педагогика олий ўқув юртларининг филология факультетлари учун дарслик. – Тошкент: Маънавият, 2004. –Б.78.

*Тарахҳум айлагил, эй шўхким, ишқ ичра зорингман,
Гирифтори каманди тори зулфи мушкборингман, –*

матлаби билан бошланади. “Таъвизу-л-ошиқин”да Огаҳийнинг бу ғазалга боғлаган мухаммаси ҳам мавжуд²⁹. Асарга айнан шу ғазал танлаб олиниши шоирнинг бу ғазалдан таъсирланганидан ташқари, унинг эстетик даражасини белгилашда ҳам аҳамият касб этади³⁰. Бу каби ғазалларнинг аниқланиши шоир адабий меросини бойитади.

Муҳаммад Ризо Огаҳий “Шоҳиду-л-икбол” асарида Ферузнинг шоирлик салоҳиятига юксак баҳо беради. Жумладан, у шеърятдаги шогирди ва давомчиси бўлган бу ижодкорни қуйидагича таърифлайди:

Ҳар қачон сўз деса фасоҳат ила,
Жонни маҳзуз этиб малоҳат ила.
Гарчи ҳар фан аро эрур моҳир,
Лек кўб шеър илмида қодир.
Котиби сунъ қилди рўзи азал,
Табъиға хос маснавийу ғазал.
Маснавийда қилиб дурафшонлиғ,
Шуароға етурди ҳайронлиғ.
Ҳар ғазалким, дебон маҳорат ила,
Лол этиб фазл элин иборат ила...³¹

Феруз ўз ижодий фаолияти давомида мумтоз шеърятимизнинг ғазал, маснавий, мухаммас ва рубоий каби жанрларида самарали ижод қилди. Шоирнинг бизга маълум адабий меросининг салмоқли қисмини ғазал жанрига мансуб шеърлар ташкил этади.

Ғазал мумтоз шеърятимизнинг энг асосий жанрларидан эканлиги маълум³². Носириддин Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий”га кирган

²⁹Огаҳий, Асарлар. VI жилдлик. II ж. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б. 186 – 187.

³⁰Шодмонов Н. “Шоҳиду-л-икбол”нинг ўзбек бадиий-тарихий насри тараққиётидаги ўрни, манбалари ва матний тадқиқи. Филлол. фан. док-ри... дисс. – Тошкент: 2009. – Б.145.

³¹Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Шоҳиду-л-икбол. –Тошкент: Мухаррир, 2009. –Б. 33.

³²Қаранг: Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммаг. –Тошкент: Фан, 1976; Носиров О., Жамолов С., Зиёвуддинов М. Ўзбек классик шеърятини жанрлари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1979.

ғазалларидан бошланиб, Хоразмий “Муҳаббатнома”сида давом эттирилган, Саккокий, Атоий, Лутфий сингари шоирлар томонидан ривожлантирилган, ҳазрат Алишер Навоий лирикасида юксак поэтик такомилга эришган ўзбек ғазалнавислиги анъаналари кейинги даврларда ҳам муносиб давом эттирилди.

Лирик жанрларнинг, жумладан ғазалнинг ҳажми масаласи алоҳида эътибор қаратиладиган мавзулардан. Шайх Аҳмад Худойдод Тарозийнинг “Фунуну-л-балоға” асарида ёзилишича: “Ғазалнинг аксари” йигирма байт бўлур. Ва ақалли беш байт. Андин ўксук бўлмас. Магар қофия табилмаса, тўрт байт қилурлар. Ул ҳам зарурат ҳукмидин жоиздур”³³.

Навоийшунос Абдуқодир Ҳайитметов улуғ шоир лирикасига бағишланган тадқиқотида бу хусусда мана бундай ёзади: “Навоий лирик асарларнинг ҳажми масаласида тамоман анъана таомилида ижодий мақомда, шеърни сунъий равишда қисқартирмаслик ёки чўзмаслик нуқтаи назарида турган ва маълум қодалар билан ўзини қатъиян чекламаган”³⁴. Алишер Навоий лирикасидаги бундай ижодий ёндашув кейинги даврлар шеъриятига ҳам таъсир қилмай қолмади. Жумладан, Феруз ғазалиётида ҳам ҳажм нуқтаи назаридан Навоий анъанасига издошлик кузатилади.

“Албатта, лирик шеър жуда ҳам катта бўлиши унинг бадий таъсирини камайтиради, китобхондаги эмоционал ҳисларни ўтмаслаштириб қўяди, – деб ёзган эди Мақсуд Шайхзода. – Навоий ғазалларининг ҳажми формаси 7 ёки 9 байтлик ғазаллардир. Аммо унда 8 ва 10 байтли ғазалларни ҳам учратиш мумкин. Бу факт шоирда бадий завқнинг қатъий андозаларга эга бўлганини, таъсиротнинг ҳадду ҳудудини яхши тасаввур қилганини кўрсатади. Чунки лириканинг ихота доираси эпик ва драматик асарларга ўхшаб бепоён бўлмайди”³⁵. Феруз лирикасида гарчи 10-11 байтли ғазаллар ҳам учраса-да, бу жанр намуналари асосан 7-8 байтдан таркиб топгани шоирнинг лирик асарлар

---

³³Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. Тошкент: Хазиана, 1996. –Б.38.

³⁴Ҳайитметов А. Навоий лирикаси (Тўлдирилган ва тузатилган иккинчи нашр). – Тошкент: O‘zbekiston, 2015. – Б.54.

³⁵Шайхзода М. Ғазал мулкининг султони. /Асарлар. Олти томлик. Тўртинчи том. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б.197.

ҳажми борасида ҳам улуғ Навоий санъатхонасидан сабоқ олганини кўрсатади. Бу эса, ўз навбатида, ижодкорнинг лирик шеър бадий таъсирини кучайтириш, китобхон туйғусини жалб этиш масалаларига алоҳида диққат қаратгани исботидир.

Феруз адабий меросида ғазал етакчи жанр ҳисобланади. Шоир ғазаллари ушбу лирик жанр талабларига тўлиқ мувофиқ келиши билан алоҳида аҳамиятга эга. Уларни ўрганиш шоирнинг бадий маҳорати юксак эканини кўрсатади.

Мумтоз лирикада ғазал унда қўлланган қофиянинг хусусиятига кўра: 1) *ҳусни матлаъ* (а-а, а-а, б-а, в-а), 2) *қитъа ғазал* (б-а, в-а, г-а), *мусажжасъ ғазал* (барча байтлари ички қофия асосига қурилган); 3) *зебқофия* (а-а, а-а, а-а, а-а), *зулқофиятайн* (а-а, б-б, в-в) каби турларга бўлиниши маълум³⁶. Бундан ташқари, ушбу лирик жанрнинг оддий ғазал, мувашшаҳ ғазал, тазмин ғазал сингари турлари ҳам хосланади³⁷. Ғазалнинг Феруз лирикасида учрайдиган турлари шоирнинг буюк салафлари лирик меросини ва уларнинг маҳорати сирларини чуқур ўрганганидан ҳамда ушбу жанр такомилга муносиб ҳисса кўша олганидан далолат беради.

Шоирнинг “Экан” радибли ғазали *ҳусни матлаъ* усулида қофияланган. Ғазалнинг дастлабки икки байти таҳлили ижодкорнинг шеърият назариясини пухта билишдан ташқари, ижод жараёнига татбиқ эта олгани исботидир:

Оразинг даврида ҳар ён зулфи анбарму экан?!

Йўқса ганж устида ётфон икки аждарму экан?!

Юзларинг май тобидин қилфон арақларму аён?!

Моҳи анвар даврида бир неча ахтарму экан?

³⁶Қаранг: Қурононов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2010. – Б.386.

³⁷Қаранг: Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. –Т.: Фан, 1976; Носиров О., Жамолов С., Зиёвудинов М. Ўзбек классик шеърияти жанрлари. –Т.: Ўқитувчи, 1979; Мусулманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X-XV вв.). – М.: “Наука”, 1989; Олтинбек О. Каримбек Камий – миллий уйғониш шоири. – Тошкент: Muhattir, 2018.

Маълумки, ораз – юз Шарқ шеърятда ганж, яъни ҳусн ганжи, хазиnasi рамзи. Икки зулф эса мумтоз шеърятда аждар, илон тимсоли сифатида талқин этилади. Ривоятларга кўра хазина бор жойда унинг қўриқчиси – аждар ҳам бўлади. Шоир мазкур байтда ҳусни матлаъ билан бир қаторда ташбиҳ санъатини ҳам маҳорат билан қўллаган.

Ғазал нафақат қофияланиш тартибига, балки бадий санъат талабига кўра ҳам ҳусни матлаънинг бетакрор намунаси. Зеро, ғазал матлаъи “ҳам мазмун, ҳам услуб жиҳатдан ниҳоятда мутаносиб... Чиройли сўз ва иборалар чуқур маънонинг ёрқин, таъсирли шаклда намоён бўлишини таъминлаган. Натижада матлаъ ўқувчи эътиборини қозониб, унда кейинги байтларни ўқишга иштиёқ уйғотади”³⁸.

Феруз лирикасида ғазалнинг энг кўп учрайдиган тури – **оддий ғазал**. Бу турдаги ғазалларнинг шаклий белгилари, адабиётшунос Олим Олтинбек фикрича, “...қуйидагилардан иборат: 1) матлаъдан мақтаъгача бир хил вазнда ёзилган бўлиши; 2) матлаъ мисралари ўзаро қофияланган ва жуфт мисраларнинг барчаси унга қофиядош бўлиши; 3) белгиланган (3 байтдан 21 байтгача) ҳажмда бўлиши; 4) мақтаъда шоир тахаллуси қўлланиши лозим”³⁹. Феруз лирикасида ғазалнинг ушбу тури етакчилик қилишини таъкидлаш керак. Бу турдаги ғазаллар шоирнинг лирикадаги маҳоратини кўрсатиши жиҳатидан қимматлидир.

Мана, шундай ғазаллардан бири:

Очилмиш гул, етурмиш боға зийнат, эй санам, келгил,

Ичарга бир нафас аҳбоб бирла жоми Жам, келгил...

Тўшаб баргини гул ер узра, тортар интизорингни,

Гулистон ичра гул барги уза қўйуб қадам, келгил.

³⁸Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: O‘zbekiston, 2014. – Б.297.

³⁹Олтинбек О. Каримбек Камий – миллий уйғониш шоири. – Тошкент: Muharrir, 2018. – Б.83.

Ҳаводур мўътадил, ҳам фасли гулдур, кеча ҳам маҳтоб,
Тузуб мажлис, ичарга лолагун май дам-бадам келгил...

Олиб бурқаъ жамолингдин қилурға кўзларим равшан,
Жафоу жавру зулмингни қилиб бир лаҳза кам, келгил.

Гаҳи айлаб баҳона гул терарга, бу ҳазинингни,
Қилурға хайли ушшоқ ичра, жоно, мухтарам, келгил.

Санга Феруз эрур бир кул, вале ҳажрингдадур ношод,
Бу кулни шод этарга, эй, нигори мухташам, келгил.

Ушбу ғазалда она юртнинг кўркам баҳори нафис бўёқлар билан тасвирланган. Гўёки рассомдек ўқувчи кўз ўнгида ёрқин намоён бўладиган бадий тасвирни ярата олгани шоирнинг улкан маҳоратидан дарак беради. Боққа зийнат бериб очилган, нафис барглари ерга тўшаган гул тасвири... Мўътадил ҳаво, фасли гул, маҳтоб кеча, маъшуқа йўлига интизор ошиқ кечинмалари, ёр ҳажрида ношод лирик қаҳрамон руҳиятининг инжа бадий талқини – лирик кайфиятнинг бетимсол ифодаси бўлган бу ғазал Ферузнинг мумтоз поэтик ифода устаси экани тасдиғидир.

Ғазални таҳлил этар экан, “Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти дарслиги муаллифлари қуйидагиларни ёзадилар: “Фасли гул” – баҳорнинг келиши боғларга ўзгача бир зийнат бағишлайди. Шоир бундай гўзал табиатни ғанимат билиб, ундан баҳраманд бўлишга даъват этади. У моҳир мусаввир каби баҳор лавҳасини ва унга монанд маъшуқанинг бетакрор гўзал қиёфасини чизади. Баҳор келиши билан борлиқ бутун гўзаллигини намойиш этар экан, маъшуқанинг ҳам ўз жамолидан “бурқаъ” – пардани олиб, ошиқ кўзларини равшан қилишини илтижо қилади”⁴⁰.

---

⁴⁰Б.Қосимов, Ш.Юсупов, У.Долимов ва б. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. Университетлар ва педагогика олий ўқув юртларининг филология факультетлари учун дарслик. – Тошкент: Маънавият, 2004. – Б.79.

Умуман, ушбу ғазални табиат ва руҳият тасвирининг мутаносиблиги, нозик маъно ва гўзал бадиият уйғунлиги билан мумтоз ғазалчиликнинг нодир намуналаридан, дейиш мумкин.

“Муборак” радибли ғазал ҳам оддий ғазал турига мансуб. Етти байтли бу ғазал чуқур мазмуни, тугилмаган ташбеҳлари, фикрнинг мантикий изчиллиги ва санъаткорона ифодаси билан Феруз ижодида алоҳида ўрин тутади. Ғазал матлаби қуйидагича:

Олдинг ниқоб юздин, эй дилрабо, муборак!

Хуршиддек жаҳонга бердинг зиё, муборак!

Ушбу ғазал оддий ғазалга қўйиладиган барча талабларга жавоб бериши жиҳатидан қимматлидир. Маъшуқа бениҳоя гўзал. Унинг юзи бамисоли хуршид – қуёшга менгзайди. У юзидан ниқобини олар экан, атрофга зиё таралади.

Фархунда оразингни айларда шамъи мажлис,

Келдинг тараҳхум айлаб бу базм аро, муборак!

“Фархунда” сўзи “Навоий асарлари луғати”да: “қутлуғ, саодатли, бахтли, қувончли”⁴¹, дея изоҳланади. Яъни шоир мана бундай демоқчи: “Сенинг қутлуғ, бахтдан яшнаган юзинг шамъи мажлис бўлишга – мажлисни безашга лойиқдир. Ошиғингга раҳм айлаб, бу базмга ташриф буюрганинг муборак бўлсин!” Байтда ижодкор лирик кайфиятни санъаткорона ифодалагани эътиборга лойиқ.

Ошиқларингга васлинг кўб ваъда айлаб эрдинг,

Бу ваъдаларга охир қилдинг вафо, муборак!

Маъшуқанинг ваъдага вафо қилиши – камдан-кам кўриладиган ҳол. Мумтоз ғазалчиликда одатда маъшуқа ваъдага вафосиз, деб таърифланади. Феруз ғазалида эса, аксинча: ёр – ваъдасига вафодор. Кейинги мисралар бу фикрни мантиқан изчил давом эттиради, янада тўлдиради:

Гоҳи табассум айлаб, гоҳи такаллум айлаб,

---

⁴¹Навоий асарлари луғати (Тузувчилар: П.Шамсиев, С.Иброҳимов).Т.: Адабиёт ва санъат, 1972.– Б.635.

Пинҳону фош қилдинг нозу адо, муборак!

Мумтоз шеъриятда ёрга нисбат бериладиган сифатлардан бири нозу адо экани аён. Лирик қаҳрамоннинг ёри ҳам баъзан пинҳон (яширин), баъзан эса фош (ошкор) нозу адо қилади. Гоҳо табассум қилса, гоҳо такаллум айлайди – ийманибгина сўзлайди. “Табассум” ва “такаллум” сўzlари ҳосил қилган сажъ ҳам, “пинҳон” ва “фош”даги тазод ҳам байтдаги ифоданинг бадииятини юксалтирган ҳамда шоир айтмоқчи бўлган фикрнинг таъсир кучини оширган.

Гоҳи олиб қўлунгга танбур, ўлуб навосоз,
Ушшоқи бенавоға бердинг наво, муборак!

Ёр гоҳида қўлига танбур олиб, навосоз бўлади. Бенаво ошиқларни наво билан сарафроз этади. Булар барчаси лирик қаҳрамон маъшуқасининг вафодор эканидан дарак беради. Бу ўринда *танбур*, *навосоз*, *наво* сўzlари ҳосил қилган таносуб, “бенаво” билан “бердинг наво” сўз ва жумлалари орасидаги маъно зидлиги байтда ифодаланган мазмунга бадиий зийнат бергани шоир маҳоратининг исботидир.

Чиқмай усулдинки, раққослик қилиб фош,
Юз бўса бир дирамга қилдинг баҳо, муборак!

Феруз, кўнглунг этма қошу кўзига мафтун,
Эркан ҳаёсиз асру ул шўхи номуборак!

Феруз маъшуқанинг баланд ғурурлисини, иболи, ҳаёлисини, ўз қадрини биладиганини севади. Бир дирамга юз бўса берувчи маҳбубадан безор! Бу ҳол ғазалда миллий қадриятлар ҳисобланган ибо ва ҳаёни васф этиш ижодкор шеъриятининг хос хусусиятларидан эканини кўрсатади.

Феруз ижодида **мувашшаҳ-ғазал**нинг ҳам ўзига хос намуналари учрайди. Шоир ижод қилган давр адабиётида мувашшаҳчилик ўзига хос адабий таомилга айлангани маълум. Феруз ҳам ушбу анъанани четлаб ўтмаган. Аксинча, мувашшаҳ-ғазалларнинг бетакрор намуналарини яратган. “Лирикада мувашшаҳ ўзбек адабиётида, айниқса, XIX асрнинг II ярмида кўп авж олиб кетиб, адабиёт аҳли ўртасида расм бўлиб қолган эди. Ҳатто шу даражадаки,

шоирлик ва назмчилик ҳунари мувашшаҳчиликдаги маҳорат билан ўлчанадиган бўлиб қолган эди”⁴², – деб ёзади Мақсуд Шайхзода.

Араб тилидан олинган “мувашшаҳ” сўзининг луғавий маъноси “боғламоқ, зийнатламоқ” бўлса, истилоҳий мазмуни ҳар бир байти бош мисраларидан киши исми келиб чиқадиган шеър, демакдир. Мувашшаҳ ғазалларда киши исми икки хил усул билан ҳосил бўлади: 1) ғазал байтларидаги тоқ мисраларнинг биринчи ҳарфлари орқали; 2) ғазалдаги қофиядош мисраларнинг илк ҳарфлари воситасида. Мувашшаҳчиликда асосан, биринчи турдаги шакл кенг тарқалган бўлиб, Феруз ижодидаги мувашшаҳлар ҳам айти шу шакл асосида қурилган. Жумладан, мана бу ғазал ана шундай мувашшаҳ-ғазаллардандир:

Юзунгдур, эй париваш, хусн буржининг тўлин моҳи,

Ики қошинг ҳилоли ийд янглиғ борча дилхоҳи.

Ушбу ғазал байтларидаги тоқ мисраларнинг биринчи ҳарфлари кўшилишидан “Юсуфжон” исми келиб чиқади. Маълумки, мумтоз шеърятдаги мувашшаҳлар, анъана бўйича, эр кишилар исмига битилган. Лекин мувашшаҳ кимнинг исмига боғланган бўлса унинг мазмуни айнан шу ном эгасига тегишли, деб ўйлаш тўғри эмас. Мувашшаҳда исми яширинган кишилар, одатда, шоирнинг адабий давраси вакили, яқин дўсти, қариндоши бўлади. Шоир ва адабиётшунос Мақсуд Шайхзода мувашшаҳнинг айти хусусиятини қуйидагича таърифлаган: “...мувашшаҳ кимнинг номига боғланган бўлса, ўша ғазалда таърифланган образ ҳам айнан мазкур кишининг ўзидир, деб ўйлаш хатодир. Мувашшаҳдаги исм бу ғазалнинг кимга бағишланганига далолат қилади, холос. Асарда тасвирланган ёр бус-бутун бошқа бир киши бўлиши мумкин”⁴³. Масалан, Ферузнинг “Юнусжон” исмига боғланган мувашшаҳ ғазалида ёр тасвирида қуйидаги мазмун ифодаланган:

Сочи савдосида доим қоронғудур манга олам,

Менинг бу шоми ҳижронимға еткур, субҳидам, ё Раб.

⁴²Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. Бешинчи том. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. –Б. 91-92.

⁴³Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. Бешинчи том. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. –Б. 91-92.

“Шоми хижрон” истиораси, “шом” ва “субҳидам” сўзлари ҳосил қилган тазод орқали фикр бетакрор бадий ифодаланган ушбу байтда ёрнинг сочи савдоси ҳақида гап боряпти. Демак, лирик қаҳрамон – маъшуқа.

Мувашшаҳнинг одатда эрлар исмига битилиши ҳақида сўз юритдик. Ферузнинг мувашшаҳ-ғазаллари орасида аёл исмига бағишланганлари ҳам учрайдики, бу ҳол шоирнинг мавжуд анъана негизида янгилик қилишга интиланганини кўрсатади. Жумладан, ижодкорнинг

Фурқатинг солди дилу жон ичра ўт,

Куфри зулфинг дину иймон ичра ўт, –

матлаби билан бошланувчи ғазали Фаножон исмига мувашшаҳ қилинган. Хоразмда аёллар исмига “жон” қўшимчаси қўшиб айтилиши ҳисобга олинса, ушбу мувашшаҳ-ғазал аёл номига ёзилган бўлиши ҳақиқатга яқиндир.

Шайхзода мувашшаҳнинг шоир илмий биографиясини яратишда муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаб, мана бундай ёзади: “Одатда мувашшаҳ фақат тирик дўстнинг номига боғланади. Шунинг учун исмларига мувашшаҳ боғланган кишиларни аниқлаш ва шу орқали шоирнинг ёру дўстлари, муҳити ва доираси ҳақида конкрет материал қўлга киритиш шоирнинг илмий биографиясини яратиш учун муҳимдир”⁴⁴. Эътиборли жиҳати шундаки, Мақсуд Шайхзоданинг Фурқат мувашшаҳлари хусусида айтилган бу фикрлари Феруз мувашшаҳчилигига ҳам ҳар жиҳатдан алоқадордир. Бу ҳол исмлари мувашшаҳ қилинган кишиларнинг Феруз ва унинг ижодий давраси учун яқин шахслар бўлгани ҳақидаги хулосага олиб келади. Уларнинг шахсиятини, Феруз ҳаёти ва ижодий биографиясида тутган ўрнини аниқлаш адабиётшунослик учун қимматли материаллар бериши мумкин.

Феруз лирик меросида **мусажжаъ ғазалнинг** ҳам нодир намуналари бор. Мусажжаъ – сажъли, қофияли деган маънони англатиб, мумтоз адабиётдаги қофия билан боғлиқ бадий санъат. Ғазали мусажжаъ байтлари ички қофияли ғазал бўлиб, унда байтлардаги мисралар тўрт бўлакка тенг бўлиниб, олдинги

---

⁴⁴Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. Бешинчи том. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. –Б. 91-92.

уч бўлак мустақил ҳолда қофияланади, тўртинчи бўлак эса шеърдаги асосий қофияга оҳангдош сўз билан тугалланади. Феруз ғазалиётида бу шаклда ёзилган икки ғазал мавжуд бўлиб, уларнинг матлаълари мусажжаъ эмас, оддий усулда битилган. Бобур ўзининг “Мухтасар” асарида: “...мусажжаъ ғазалларнинг матлаъида сажъ камроқ риоят қилибтурлар. Агар риоят қилинса яхшироқ бўлғусидур”⁴⁵, – деб ёзади. Ферузнинг қуйидаги ғазали мусажжаъ усулида битилган ва Бобур айтганидек, матлаъда сажъ риоя қилинмаган:

*Шод ўлғил, эй маҳзун кўнгул, бу кеча дилдоринг келур,
Ширин такаллум, гулбадан, лаъли шакарборинг келур.*

*Соз айла айш асбобини, очгил тараб абвобини,
Рухсори оламтобини очиб севар ёринг келур.*

*Лаълин қилиб мўъжизбаён, бермакка умри жовидон,
Юз навъ меҳр айлаб аён, жонбахш гуфторинг келур.*

*Ҳижрони ичра борҳо, тортар эдинг ранжу ано,
Бу дам тутуб расми вафо шўхи ситамкоринг келур.*

*Маҳзун қилиб агёрни, шод этгали сен ёрни,
Тарк айлабон озорни, ёри вафодоринг келур.*

*Кўнглига ноланг бир сахар таъсир қилмишдур магар,
Ширин дудоқу сиймбар, фархунда дийдоринг келур.*

*Ферузбахт ўлғил мудом, эт нўши ишрат бирла жом,
Андоққи сарви хушхиром, озода рафторинг келур.*

---

⁴⁵Бобур. Мухтасар (Нашрга тайёрловчи Саидбек Ҳасан). – Тошкент: Фан, 1971. – Б.127.

Ушбу ғазалда қўлланган сажъ усули ғазал оҳангдорлигини ғоятда кучайтириб, унга айрича жозоба ва латофат бағишлаган. Чуқур мазмун ва ғўзал бадий шакл уйғунлигини таъминлашга хизмат қилган.

Маълумки, ғазалнинг асосини байт ташкил қилади. Гарчи байт ғазалнинг бир қисми бўлса ҳам, юксак салоҳиятли ижодкорлар асарларида байт шоир лирик кечинмаси ва бадий ғоя яхлитлигини таъминлашга хизмат қилади. Чунки ғазалда “...семантик ва синтактик жиҳатдан мустақил байтлар ўртасида мантикий алоқадорлик фикрий кўчув воситасида эмас, балки муайян поэтик мотивни кучайтириш, бошқа мотивлардаги сабабларни санаш, изоҳлаш, оқибатидан огоҳ этиш каби йўллар орқали амалга оширилиши зарур”⁴⁶. Алишер Навоий ғазалиёти мисолида айтилган бу фикрларни Феруз лирикасига ҳам татбиқ этиш мумкин. Шоир матлаъ байтни ғазалнинг кейинги байтлари билан узвий боғлашга жиддий эътибор беради. Жумладан, куйидаги матлаъ байтда икки мисра ўзаро сабаб-оқибат муносабати орқали бириккан бўлса, кейинги байтларда лирик кечинма мантиқан изчил ривожлантирилгани кузатилади:

Сайри боғ этсанг агар, эй сарв қадду гулбадан,

Сарв аёқингга қўяр бош, чок этар гул пираҳан.

Матлаъ байтнинг кейинги байтлар билан фикр ва туйғу ифодаси жиҳатидан узвий боғлиқ бўлиши ўқувчи онги ва қалбига кучли таъсир этади. Ғазални ўқишда шавқ ҳиссини пайдо қилади. Лирик кечинманинг байтдан байтга ўтган сари даражама-даража ривожлантириб борилиши Ферузнинг тахаллус санъатига алоҳида диққат қаратганини кўрсатади.

Айламансан раҳм олтундек рухи зардим кўруб,

Дилраболик расми бу навъ ўлгаму, эй сиймтан?

Ёки кейинги байт мазмунига эътибор қаратилса, лирик кечинма тасвири яна бир янги поғонада мантиқан изчил давом эттирилаётгани кузатилади:

Кўрса рафторингни гар боғ ичра кабки хушхиром,

---

⁴⁶Жўраева Н. Ўзбек мумтоз адабиётида байт ва унинг поэтикаси. Фил.фан. номз..... дисс. Тошкент, 2004. – Б.15.

Банда бўлғай жилвайи қаддингга ул, андоқки ман.

Ғазал байтлариаро маъновий-ҳиссий муносабатга доир ана шу муҳим хусусиятни ўрганган профессор Баҳодир Саримсоқов унинг таҳаллус санъати натижаси эканини алоҳида таъкидлайди: “Ўрта асрлар Шарқ адабиётининг назарий масалаларида, хусусан, илми бадеъда “таҳаллус” атамаси қасида ёки ғазалда байтдан байтга нозик ёки нуқсонли ўтишларни англатувчи санъат маъносида қўлланилган”⁴⁷.

Байт назарияси бошқа мусулмон халқлари адабиётшунослигига кўра, араб шеършунослигида чуқур илмий асосда ишлаб чиқилган. А.Б.Куделин фикрича, Ибн Қутайба “Шеърят ва шоирлар китоби” асарида маъно ва унинг сўз орқали ифодаланишига қараб, байтларни тўрт гуруҳга ажратади: Биринчи гуруҳ – яхши маъно ва яхши лафздан ташкил топган байтлар. Иккинчи гуруҳ – яхши лафз ва ёмон маънодан ташкил топган байтлар. Учинчи гуруҳ – яхши маъно ва ёмон лафздан ташкил топган байтлар. Тўртинчи гуруҳ – ёмон маъно ва ёмон лафздан ташкил топган байтлар.

Ушбу таснифдан кўриниб турибдики, байт ва унинг таркиби – маъно ва унинг сўзлар воситасида ифодаланиши Шарқ тарихий поэтикасида етакчи назарий масалалар сифатида ўрганилган”⁴⁸.

Бундан ташқари, араб шеършунослигида шеърда шакл ва мазмун муносабати анча мукамал ва тизимли ўрганилган. Б.Я.Шидфарнинг ёзишича, араб олими Қудама шеъррий асардаги шакл ва мазмунга хос тўртта бир-бирига боғлиқ таркибий унсурларнинг ўзаро муносабатини поэтик уйғунликнинг асоси деб қараган. Булар: сўз ва маъно; сўз ва вазн; маъно ва вазн; маъно ва қофия. Бу унсурларнинг ўзаро муносабатлари эса байтда сўз, вазн, маъно ва қофиянинг тўла уйғун бўлишини талаб этади⁴⁹.

---

⁴⁷Саримсоқов Б. Алишер Навоий ғазалиётида таҳаллус санъати. /Навоийга армуғон. 2-китоб Тошкент, 2000. Б.44.

⁴⁸Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII-XI вв.) – Москва: Наука, 1983. -С.59.

⁴⁹Қаранг: Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI-VIII вв.) – Москва: Наука, 1974. С.162.

Феруз ғазалларида байт поэтикаси алоҳида ўрганилиши зарур бўлган илмий муаммолардан саналади. Умуман, шоир ғазалларида байтлар поэтик фикр, туйғу ва шакл жиҳатдан ўзаро мутаносиб экани жиҳатидан мумтоз шеърятнинг барча талабларига жавоб беради.

Шоир ғазалларининг таҳлили унинг ушбу мумтоз жанрда маҳорат билан ижод қилганидан дарак беради. Феруз ғазалнависликда мумтоз шеърят анъаналарини муносиб давом эттирди, бу жанрнинг поэтик ифода имкониятларини кенгайтди, янги талқинлар билан бойитди.

Феруз ўзбек мумтоз шеърятининг энг фаол жанри ҳисобланган маснавийда ҳам маҳорат билан ижод қилди. Шоир девони нашридан бу жанрга оид тўрт шеър ўрин олган бўлиб, уларнинг умумий ҳажми 706 мисрани ташкил этади. Профессор Нусратулло Жумахўжанинг фикрича: “Улар кичик ҳажмли асарлар бўлиб, эпик кўлам касб этмаган. Лекин маснавийлар услубининг энгил ва равонлиги Феуз эпик кўламдаги йирик асарлар ҳам яратиш қобилиятига эга бўлганлигини кўрсатади”⁵⁰.

Шоир маснавийларининг ҳар тўрталаси ҳам диний-тасаввуфий мазмунда битилган. Шунга кўра, улар шоирнинг дунёқарашини, эътиқодини аниқлашда яқиндан ёрдам бериши мумкинлигини таъкидлаш керак.

Феруз бошқа кўп илмлар қатори маснавийда бетакрор ижод қилиш сирларини ҳам улуғ устози Муҳаммад Ризо Огаҳийдан ўрганди. 1863 йили Ферузнинг отаси Саййид Муҳаммадхон вафот этади, ўн тўққиз ёшли Муҳаммад Раҳим Хива хонлиги тахтига кўтарилади. Ферузнинг салтанат соҳиби бўлиши тож-тахт учун курашлар, хунрезликлар билан амалга ошмади. Балки сарой аҳлларининг, “шуаро ва фузало хайли”нинг хоҳиш-иродаси билан амалга ошди. Бу ҳолни Муҳаммад Юсуфбек Баёний “Шажараи Хоразмшоҳий” асарида катта мамнуният билан тасвирлайди. Ёш салтанат соҳибини қутлаш, бу воқеага бағишлаб таърих ҳамда қасида битиш Муҳаммад Ризо Огаҳий

---

⁵⁰Жумахўжа Н. Миллий мустақиллик мафқураси ва адабий мерос (XVII-XIX асрлар ўзбек шеърятини асосида): Филол. фан. д-ри... дисс. - Тошкент, 1999. – Б. 61-62.

зиммасига тушди. Чунки ўша даврда саройдаги энг мартабали инсон Огаҳий эди. Унинг маснавийда битилган 92 байтдан иборат “Мавъизатнома” асари матни Баёнийнинг мазкур асарида тўлиқ келтирилган. Унда шоир ёш хонга давлатни адолат билан бошқариш, “ҳукумат биносини устувор” этувчи амаллар ҳақида панд-насихатлар қилади. Бунинг учун у тарихда ўтган ҳукмдорлар фаолиятини тахт вориси тасаввурида жонлантиради, элни шод, мамлакатни обод этиш йўлида улар олиб борган ишлардан тўғри хулоса чиқаришга даъват этади. Огаҳий давлатни адолат билан бошқаришда зарур бўлган фазилатларни васф этиш билан бирга салтанатни парокандаликка олиб боровчи иллатлардан ҳам огоҳлантиради. Улуғ шоир ўз мавъизасида ёш хонни ушбу панд-насихатларга изчиллик билан амал қилишга чақиради:

Бу сўзларниким, мен баён айладим,
Неча байт бирла аён айладим.

Буларга қаю шаҳки қилса амал,
Онинг мулкига етмас асло халал.

Ҳукумат биноси бўлур устувор,
Онинг хонадонида тутғай қарор.

Шаҳо, олам ичра бугун шоҳсен,
Бурундин бу сўзларга огоҳсен.

Умидим будурким, амал қилғасен,
Амал айламакда жадал қилғасен⁵¹.

Дарҳақиқат, Огаҳийнинг ушбу “Мавъизатнома”си Феруз учун бир умр дастуруламал вазифасини ўтади. Фақат бугина эмас. Ёш Феруз ифода имконияти кенг бўлган маснавийни мутолаа этар экан, шубҳасиз, бу жанрга

---

⁵¹Мухаммад Юсуф Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий. – Тошкент: Камалак, 1991. –Б. 193-194.

муҳаббати ортади. Маснавийда ижод қилишга ўзида кучли рағбат ва интилиш сезади. Кейинчалик ёзган маснавийлари бунинг исботидир.

Ҳазрат Алишер Навоий маснавийга “сўзда келди васиъ майдони”, яъни бу жанрда сўз учун кенг майдон яратилади, дея таъриф бергани маълум:

Маснавийким, бурун дедим они,
Сўзда келди васиъ майдони⁵².

Феруз маснавийда гарчи ҳазрат Навоий каби йирик дostonлар яратмаган бўлса ҳам, бу жанр имкониятларидан маҳорат билан фойдаланган.

Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунуну-л-балоға” асарида қайд этилишича: “...маснавийнинг шароитидин бириси улдурким, агар ҳикоятни назм қилур бўлса, керакким, дебочасин хўб иборат ва яхши тарика бирла таъриф қилса ва саъйе кўргузсаким, фотиҳа бирла хотимаси писандида келгай. Ва бир шарт улдурким, мухтасар алфоз бирла шарҳга келтургай”⁵³.

Маълум бўладики, мумтоз шеърят назарийетчиси маснавий ёзувчи уч шартга амал қилиши зарурлигини таъкидламоқда: 1) маснавийнинг дебочасини яхши сўз ва услубда баён этсин; 2) бошланиши ва хотимаси ўқувчиларга мақбул бўлишига ҳаракат қилсин; 3) оз сўзда кўп маъно ифодаласин. Феруз маснавийларига дебоча ёзмаган. Лекин “Фунуну-л-балоға” муаллифининг қолган икки шартига тўлиқ риоя этган.

Ушбу таърифдан ҳам маълум бўладики, маснавийда кенг қамровли мазмунни ифодалаш мумкин. Диний-тасаввуфий мазмундаги биринчи маснавийда шоир, жумладан, қуйидагича ёзади:

Бировга бериб хусни беинтиҳо,
Бировни қилиб ишқ ила мубтало.

Анга бермайин зарра янглиғ вафо,
Мунинг пешасин қилди чекмак жафо.

⁵²Алишер Навоий. Сабаи сайёр. / Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Еттинчи жилд. –Тошкент: Гафур Гулом номидаги НМИУ, 2011. –Б.301.

⁵³Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. –Тошкент: Хазиана, 1996. – Б.43.

Ул айлаб ситам ошиқиға шиор,

Бу айлаб анга нақди жонин нисор.

Ҳамд мазмунидаги ушбу сатрларда Ҳақ таолонинг бировга ниҳоясиз хусн ато этиб, бировни унга ишқ ила мубтало қилгани васф этилади. Ҳуснда тенгсиз этилганга зарра вафо бермай, ошиқнинг ишини жафо чекмак қилганини, у ошиққа ситам кўрсатмоқни шиор этган бўлса, бунинг иши унга жонини нисор айламоқ бўлганини тазод воситасида таъсирчан ифодалайди. Ушбу мисралар шоирнинг ишқ синовларини нафақат ақл билан, кўнгил билан англай оладиган даражага кўтарилганини тасдиқлайди.

Маснавийнинг кейинги сатрларида эса аввалги мисраларда ифодаланган мазмунга зид ҳолат тасвирига ўтилади. Икки қарама-қарши ҳолат тасвири Ферузнинг фикрни поэтик ифодалаш маҳорати нечоғлиқ баданд экани исботидир:

Бировни қилиб ошиқи покбоз,

Онга кўргузуб ёри ажзу ниёз.

Бўлуб бир-бирига баче меҳрибон,

Қилиб дўстлиғ ошқору ниҳон.

Агар тушсалар бир-биридин йироқ,

Чекиб кўкка афғон дебон ал-фироқ.

Яъни Ҳақ таоло бировни ошиқи покбоз, ёрини эса унга ажзу ниёз кўргузувчи қилган. Натижада улар бир-бирига ниҳоятда меҳрибон, хоҳ ошқор, хоҳ яширин дўстона муносабатда бўладилар. Мабодо бир-биридан йироқ тушиб қолса, ал-фироқ дея фиғонлари кўкка чиқади.

Юқоридаги бир-бирига зид ҳолат тасвиридан мурод – тақдирга ишора этмоқдир. Яъни тақдир инсон ақл билан англай олмайдиган шундай сирли, мавҳум ҳодисаки, унинг ҳақиқатини фақат Яратганнинг ўзигина билади.

Банданинг иши тақдир битигига рози бўлмоқ ва уни битгувчига ҳамд айтмоқдир:

На ҳад бор демак анга лойиқ сано –
Ки, борман бaсе ожизу бенаво.

Маълумки, тасаввуфда мажозий ишқ илоҳий ишққа элтувчи восита саналади. Юқоридаги мисраларда изҳор этилган ишқ ана шундай хусусият касб этиши билан алоҳида аҳамиятга эга. Бизнингча, Муҳаммад Раҳимхон Феруз ҳам ана шу улуғлар йўлидан юрган ишқ солиқларидандир. Шоирнинг мазкур тўрт маснавийси худди шундай хулосага келиш учун тўлиқ асос бериши мумкин.

Ижодкор яна шундай мисраларни ёзади:

Сенсан ики кавн аро паноҳим,
Раҳм айлабон афв қил гуноҳим.

Кўнглум уйин айлагил саросар,
Тавҳид чароғидан мунаввар.

Муножотнинг “Тенгри ҳазратинда тазарру”⁵⁴ экани эътиборга олинса, ушбу мисралар моҳиятини тушуниш осонлашади. Шоир Яратганга илтижо қилиб, икки олам аро ёлғиз паноҳи У эканини, Раҳм этиб, гуноҳини афв этишини сўрайди. Кўнги́л уйини бошдан-оёқ тавҳид чироғи билан мунаввар қилишини ўтинади. Ушбу сатрлар Муҳаммад Раҳимхоннинг, ҳақиқатан, ўзи ёзганидек, элга шоҳу ишққа қул эканини тасдиқлаши жиҳатидан ҳам қимматлидир.

Тоатда қадимни айлагил ҳам,
Лутфунг манга ҳаргиз этмагил кам.

Ман зорга тавба ато қил,
Файзингга замирим ошно қил.

---

⁵⁴Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. –Тошкент: Хазина, 1996. – Б.32.

Шоир қаддининг тоатга эгилмоғини, лутфини ҳаргиз кам этмаслигини сўраб, Ҳақ таолога илтижо қилади. Ўзининг ул Зот томонидан тавба ато этилишига зор эканини изҳор этади. Замири Яратганнинг файзига ошно қилинишини ўтинади.

Феруз маснавийлари таҳлили шоир мумтоз шеърятнинг бу жанрида ҳам муваффақият билан қалам тебратганини кўрсатади. Уларни ўрганиш, шеърятнинг қайси жанрида ижод қилмасин, шоир мумтоз лирика анъаналарини муносиб давом эттирганини, ана шу анъана негизда ўзига хос янгича ёндашувларни амалга оширганини кўрсатади. Шунинг ўзиёк Ферузнинг ижодкор сифатида истеъдоди, салоҳияти нақадар катта бўлганлиги исботидир.

Маълумки, шўролар замонида «феодал-сарой адабиёти» ва унга мансуб бўлган шоирлар, айниқса салтанат соҳиблари номи қораланган эди. Фақат мустақиллик туфайли улар ижодини ўрганишга кенг йўл очилди. Муҳаммад Раҳимхон Сонийнинг бадиий ижоди, унинг Ватан ободонлиги, халқ фаровонлиги, илм-фан, маориф ва маданият равнақига кўшган улкан ҳиссаси бугунги кунда тадқиқотчилар томонидан изчил ва мукаммал ўрганилмоқда. Ижодкор маснавийларидан бирида Яратганга илтижо қилиб, мана бундай ёзган эди:

Даҳр элига гарчи подшоман,
Эҳсонига мустаҳиқ гадоман.
Кўбтур манга раҳматингдин умид,
Қилма мани – нотавонни навмид.
Қил бахт ила толеъимни Феруз,
Ҳар бир куним айла ийди Наврўз.

Феруз қалбига-ю шуурига Ҳақ таоло маърифатини жо қилган, инсон ва унинг моҳиятини теран англаган ижодкор бўлган. Шу боис гарчи ҳукмдор бўлса-да, Аллоҳ таоло олдидаги бурчини кўнглининг туб-тубидан ҳис этади. Замона аҳлига подшоҳ бўлса ҳам, ўзини Унинг эҳсонига мустаҳиқ гадо ҳисоблайди, “нотавон” деб атайди. Бутун оламлар Тарбиячисининг

рахматидан умиди кўп эканини айтиб, Ундан ноумид этмаслигини ўтинади. Бахту толеини Феруз, ҳар бир кунини ийди Наврўз айламоғини илтижо қилади.

Умуман, Феруз маснавийлари унинг ижодкор сифатида олам ва одамнинг моҳиятини теран англаган ориф сиймолардан бўлгани ҳақидаги хулосага олиб келади. Яна бир муҳим жиҳати, ана шу ҳаётий ҳақиқатни у шоир сифатида теран бадиий-фалсафий умумлашмага айлантира олгандир.

2.2. Мусамматлар ва кичик шеърӣ жанрлар поэтикаси

Мумтоз шеърӣ жанрлар орасида мусаммат алоҳида ўрин тутади. Маълумки, “мусаммат” арабча *سمط* “симт” сўзидан олинган бўлиб, луғавий маъноси “шода”, “тизилган маржон”⁵⁵ демакдир. Истилоҳий маънода эса ҳар банди тўрт мисрадан ўн мисрагача бўлган шеърӣ шаклни англатади. Ўзбек мумтоз шеърӣятида мусамматнинг мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусаббаъ, мусамман, мутассаъ, муашшар каби турлари мавжуд. Қофияланиши тартиби, масалан, мухаммасда: а-а-а-а-а, б-б-б-а. Айрим халқлар шеърӣятида мусамматнинг “мусаллас” – учлик шакли ҳам учрайди⁵⁶.

Мусаммат жанр сифатида илк бор Кайковуснинг “Қобуснома” асарида шоирларнинг зарур усулларида бири сифатида зикр этилган⁵⁷. Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг “Бадойиу-с-санойиъ” асарида ушбу жанрга қуйидагича таъриф берилган: “Тасмит андин ибораттурким, бир шеърда бир неча мисрани бир қофияда келтуруб, андин сўнг бошқа мисрани ўзга шеър ўзагин ташкил қилган қофияда келтирурлар”⁵⁸. Муаллиф шундан кейин мусамматнинг тўрт навъи – мураббаъ, мухаммас, мусаддас ва мусаббаъ тўғрисида тўхталиб, уларга мисоллар келтиради.

Фитрат таърифича: “Узун бир тизмани тўртлик, бешлик, олтилик парчаларига ажратадилар. Биринчи парчасининг ҳамма мисралари қофиядош

⁵⁵ Ал-Қомус. Арабча-ўзбекча қомусий луғат. II жилд. – Тошкент. Фафур ғулом номидаги НМИУ, 2017. –Б. 558.

⁵⁶ Қаранг: Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги НМИУ, 2014. – Б.115.

⁵⁷ Қаранг: Кайковус. Қобуснома (Форсчадан Муҳаммад Ризо Огаҳий таржимаси). – Тошкент: Истиклол, 1994. – Б.175.

⁵⁸ Ҳусайний А. Бадойиъу-с-санойиъ (Форсчадан А.Рустамов таржимаси). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981.

бўладир. Қолган парчаларининг сўнг мисралари айрича қофиядош бўлиб, сўнг мисралар эса биринчи парчанинг қофиясиға бойланадир”⁵⁹.

Мусамматларни илмий тасниф этишда турлича ёндашувлар кузатилади. Адабиётшунос О. Носиров ушбу жанр намуналарини икки турга бўлиб ўрганган: 1) Мустақил (табъи худ) мусамматлар; 2) ғазал асосида яратиладиган (тазмин) мусамматлар. Муаллиф мумтоз шеърятдаги ўз ғазалига мухаммас боғлаш ҳодисасини ҳар икки турга киритиш мумкин, деб ҳисоблайди⁶⁰.

Хоразм адабий муҳитида мактаб яратган, Муҳаммад Раҳимхон Феруз устоз деб билган улуғ шоир ва мутафаккир Огаҳий мусамматларини алоҳида тадқиқ қилган Гулноз Халлиева ижодкорнинг туркий ва форсий тилларда битилган 2 мураббаъси, 90 мухаммаси, 6 мусаддаси ва 4 мусаммани борлиги ҳақида маълумот беради. Огаҳий мусамматларида мазмун ва шакл, уларнинг мавзуий таснифи, шоир мухаммаслари поэтикаси масалаларини тадқиқ қилади⁶¹. Табиийки, Огаҳий мусамматлари ушбу жанрнинг нодир намуналари ҳисобланади. Шоирнинг ушбу жанрдаги шеърлари Хоразм адабий муҳити ижодкорлари, жумладан, Феруз лирик асарлари такомилга катта таъсир кўрсатган.

Мусаммат жанридаги шеърларда шоир таҳаллуси, одатда, шеърнинг яқунловчи бандида қўлланади. Феруз ушбу шеърый жанрнинг мухаммас ва мусаддас шаклларида ижод қилган. Шулардан мухаммаслар 6 та бўлиб, 4 таси Ферузнинг ўз ижодига мансуб. Улардан бири шоирнинг ўз ғазалига мухаммаси, қолган 2 таси Огаҳий ғазалларига боғланган тахмислардир. Мусаддаслар – 2 та.

Феруз мухаммасларининг ҳар 6 таси ишқий мавзуда. “Оҳиста-оҳиста” радифли мухаммас ўн бир банддан таркиб топган бўлиб, шоирнинг ўз ғазалига

---

⁵⁹Фитрат А. Адабиёт қоидалари. – Танланган асарлар. Тўртинчи жилд. – Тошкент: Маънавият, 2006. – Б.41.

⁶⁰Носиров О., Жамолов С., Зиёвуддинов М. Ўзбек классик шеърятини жанрлари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – Б. 114-116.

⁶¹Халлиева Г. Огаҳий мусамматлари. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2019. – Б.158.

боғланган. Шоирнинг “Не бўлди ёрим келмади” номи билан чоп этилган шеърлар тўпламида ушбу мухаммасга асос бўлган ғазалнинг

Агар истарсан ўлмакликни, энди жонфизо лаълим,

Кучарсан, куч белим, энгу миён оҳиста-оҳиста –

байти тушириб қолдирилган. “Элга шоҳу ишққа қул” сарлавҳали шеърлар тўпамидан ўрин олган мухаммасида ғазал матни тўлиқ келтирилган. Адабиёт тарихида ижодкорларнинг ўз ғазалларига мухаммас боғлаши ҳодисасига кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Бу ҳол, биринчидан, тахмис боғланган ғазалнинг муаллиф учун қадрли эканини аниқлаш, иккинчидан, шоирнинг нисбатан кичикроқ жанр ҳисобланган ғазалга сўзлаган фикрларини мухаммасда тўлиқроқ ифодалаш истаги билан изоҳланиши мумкин. Ушбу жанрнинг юксак намуналаридан ҳисобланган мухаммаснинг дастлабки банди қуйидагича:

Чекиб ҳижронда ранжи бегарон оҳиста-оҳиста,

Ютар эрдим лаби фикрида қон оҳиста-оҳиста,

Бу ҳолимдин топиб бу кун нишон оҳиста-оҳиста,

Манга раҳм айлаб ул ширин забон оҳиста-оҳиста,

Етушти бошим узра ногаҳон оҳиста-оҳиста.

Мухаммас матни воқеабандлик асосига қурилгани билан ушбу жанрга доир бошқа асарлардан фарқ қилади. Мумтоз шеърятимизда ғазалларнинг воқеабанд бўлиши кузатилган. Лекин мухаммас жанри мисолида бу ҳол жуда кам учрайди. Лирик қаҳрамоннинг ҳижронда чексиз қийинчилик (ранжи бегарон) чекиши, ёр лаби фикрида қон ютиши билан боғлиқ рухий кечинмалари, бу ҳолдан нишон топган маъшуканинг боши узра етишмоғи, бошқача айтганда, висолга эришмоғи хабари талқини – дастлабки бандда ана шу ҳолатлар бадиий талқин этилган.

Шаби ҳижронда айлаб дарду меҳнат кулбасин маскан,

Сочар эрдим сиришким донасин ҳар сори юз хирман,

Бу ҳол ичра тараҳхум кўргузуб ул дилбари пурфан,

Фироқида қорорғон кўзларимни айлади равшан,

Очиб рухсораи хуршидсон оҳиста-оҳиста.

Мухаммаснинг ушбу бандида “шаби хижрон”, “дарду меҳнат кулбаси” сингари истиоралар, “Сочар эрдим сиришким донасин ҳар сори юз хирман” сатрида муболаға, кейинги мисраларида эса “дилбари пурфан”, “рухсораи хуршидсон” каби сифатлашлардан маҳорат билан фойдаланилгани ифоданинг таъсир кучи баланд, шеърнинг бадиий қуввати юксак бўлишини таъминлаган. Булар Ферузнинг сўз танлашда нечоғлиқ нозиктабъ эканини кўрсатиши жиҳатидан ҳам аҳамиятлидир.

Қудуми интизорида бўлуб тонг отгуча бедор,
Чекиб ҳар дамда гардун сори юз минг оҳи оташбор,
Бўлуб ғам тиғи бирла сарбасар жону таним афгор,
Эдим хижрони дарди шиддатидин ўлгудек бемор,
Етушти васлидин суҳбат равон оҳиста-оҳиста.

Эътибор берилса, мухаммаснинг ҳар бир бандида дастлабки сатрлар ошиқнинг хижронда чеккан изтироблари, дарду аламлари ифодасига бағишланади. Сўнгги бир ёки икки сатрда эса ана шу ранжу машаққатлар эвазига висол неъматига сазовор бўлганидан қувонч ҳисси изҳор этилади. Бундай ифода усули, биринчидан, ошиқ руҳиятининг таъсирчан талқин этилишини таъминлаган бўлса, иккинчидан, ижодкорнинг меҳнату машаққат охир-оқибатда хурсандчиликка сабаб бўлиши ҳақидаги ҳикматни мухаммас моҳиятига сингдирганидан далолат беради. Ушбу бандда ёр қадамига интизор бўлиб тунни бедор ўтказган, шу боис чеккан юз минг ўтли оҳи кўкка етган, ғам тиғидан жону тани мажруҳ ҳолга келган, хижрон дарди шиддатидан беморликда ўлар ҳолга келган ва булар эвазига висол суҳбатига эришган ошиқ кечинмалари юракка титроқ соладиган даражада таъсирчан сувратланган.

Миниб раҳшиға букун ман сори атфи инон айлаб,
Шитоб ичра арақни гул уза шабнам фишон айлаб,
Келиб базмим қудуми бирла гулзори жинон айлаб,
Масиҳо мўъжизин жонбахши лаълидин аён айлаб,
Ўлук жисмимга берди тоза жон оҳиста-оҳиста.

Ушбу банддан эътиборан тасвир ва талқин йўналиши ўзгаргани кузатилади. Энди ёрнинг келиш ҳолати ифодасига ўтилади. Маъшуканинг отга миниб, жиловни ошиқ сари буриши, тезлигидан (шитоб ичра) гулларга шабнам янглиғ тер сочиши, қадами билан ошиқ базмини жаннат гулзорига айлантриши, жон бағишловчи лабидан Масих мўъжизасини айн айлаши, бунинг натижасида ошиқнинг ўлик жисмига жон бағишлаши – булар барчаси Ферузнинг бадий тасвир бобида чинакам сўз санъаткори мақомида эканига далил бўла олади. Негаки, ўзи тасвирлаган ҳолатларни ўқувчи кўз ўнгида яққол намоён эта олиш шоирдан юксак маҳоратни талаб этади.

Мухаммаснинг сўнгги банди ижодкорнинг шеърдаги тасвир юзасидан чиқарган бадий умумлашмаларини ифодалагани жиҳатидан ҳам қимматлидир:

Кўзумдин оқизиб ашкимни ҳижрон ичра сув янглиғ,
Бўлуб оби равон ондин аён ҳар сори жў янглиғ,
Риёзат тортибон айлаб танин заъф ичра мў янглиғ,
Киши гар содиқ эрса ишқ аро васл ичра бу янглиғ,
Бўлур Ферузбахту комрон оҳиста-оҳиста.

Диққат қаратилса, шоир мухаммас якунида яна дастлабки бандлардаги ифода услубига қайта мурожаат этгани кузатилади. Поэтик хулосада шоирнинг Ферузбахту комронликка эришмоқ осон эмаслиги, бунинг учун ҳижрон ичра кўз ёшини сув янглиғ оқизмоқ ва уни ариқдаги оби равон каби ҳар тарафга таратмоқ, чеккан машаққатлари натижасида вужудини қилдек заиф этмоқ, висол умидида ишқ аро содиқ бўлмоқ талаб этилиши ҳақидаги ҳаётий тўхтамлари бадий умумлаштирилган.

“Оҳиста-оҳиста” радифли ғазал ва унга боғланган мухаммас Феруз ижодида алоҳида ўрин тутади. Бу яна шунда кўринадики, ушбу ғазалга шоирнинг улуғ устози Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий ҳам мухаммас боғлаган. Мумтоз шеърятимизда устознинг шогирд ғазалига тахмис боғлашига мисоллар у қадар кўп эмас. Огаҳийнинг Феруз ғазалига мухаммаси адабиёт тарихидаги ана шундай ноёб поэтик ҳодисалар сирасига кириши

билан ҳам аҳамиятлидир. Мухаммаснинг айрим характерли бандларини таҳлил этишга ҳаракат қиламиз:

Неча муддат эдиким, ҳажр дардиға бўлуб дучор,
Таним эрди заифу, кўнглум афгору, кўзум нокор,
Топо олмай даво олам аро, юз саъй этиб изҳор,
Эдим хижрони дарди шиддатидин ўлгудек бемор,
Етурди васлидин суҳбат равон оҳиста-оҳиста⁶².

Мухаммаснинг ушбу бандида тахмис боғлаган шоирнинг бадиий маҳорати даражаси нечоғлиқ баланд экани яққол намоён бўлган. Шоир ўзи ифодалаётган фикрни тартиб санъати (*Таним эрди заифу, кўнглум афгору, кўзум нокор*) билан зийнатлаган. “Тартиб санъатининг маънавий-фикрий ҳалқалар узвийлигини таъминлашдан ташқари, шеърий ифодани кучайтиришда, хушжаранглилик ва ўқишда овоз ранг-баранглигини вужудга келтиришда ҳам хизматлари бор”⁶³лиги назарда тутилса, Огаҳийнинг сўз санъаткори сифатидаги камолоти мазкур сатрларда теран мазмун ва гўзал бадиий шакл уйғунлигини таъминлагани аён бўлади.

Огаҳий мухаммаснинг якуний бандида образли тасвир яратиш борасидаги тенгсиз маҳоратини яна бир карра кўрсатган.

Тўқуб ҳижронда йиллар Огаҳий ашкини су янглиғ,
Висол иқлими сори гом уруб чобук буғу янглиғ,
Етушти маснади ком узра шоҳи комжў янглиғ,
Киши гар содиқ эрса ишқ аро васл ичра бу янглиғ,
Бўлур Ферузбахту комрон оҳиста-оҳиста.

Висол иқлимига қадам босган илдам буғу – ўқувчининг кўз ўнгида яққол сувратланадиган таъсирчан образ! Ёки эзгу мақсадга интилган шоҳнинг ўзи ният қилган мурод тахтига етишмоғи – яна бир ҳаётий ва кўнгилларга кучли таъсир кўрсатувчи тасвир! Бу шоҳ сатрлар уларни ёзган ижодкорнинг салоҳияти нечоғлиқ юксак эканига далил бўла олгуликдир.

⁶²Огаҳий Мухаммад Ризо. Асарлар. VI жилдлик. II жилд. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б.207-208

⁶³Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Тошкент: Ёзувчи, 2001. – Б.16.

Ушбу мухаммасни таҳлил этар экан, адабиётшунос Нусратулла Жумахўжа қуйидагиларни ёзади: “Ушбу уйғун сатрларни мутолаа этар эканмиз, гўё улкан адабий мактаб яратган устоз Огаҳий шогирди Ферузга ишқий кечинмаларнинг бадий тасвиридан ҳам сабоқ бераётгандек, ўз полопонини қанотлари остида асраб-авайлаб машқ қилдириб, ижод осмонининг баланд сарҳадларига парвоз қилаётгандек таассурот уйғонади. Дарвоқе, маслакнинг бирлиги, адабий муҳитдаги маснаднинг яқинлиги, дарддошлик, таъби назмнинг ҳамоҳанглиги, якқаламлик ҳаммуаллифларнинг ҳар бир асаридан уфуриб туради. Бу ўринда якқаламлик шундай моҳиятга эгаки, гўё мухаммаснинг ҳар банди икки эмас, бир қалб ва бир қаламдан қуйилиб чиққандек”⁶⁴.

Дарҳақиқат, Устоз – Огаҳий ва шогирд – Феруз сатрлари мазмуннинг теранлиги ва бадииятнинг юксаклиги билан шу қадар уйғун ва ҳамоҳангки, мухаммасни мутолаа қилган ўқувчи ҳайратланмаслиги мумкин эмас.

Феруз мухаммасларига тегишли яна бир жиҳат **таржеъ** билан боғлиқ. «Таржеъ» арабчада қайтариш, такрорлаш дегани. Мухаммасда таржеъ икки хил: агар икки мисра такрорланиб келса, байт таржеъи; бир мисра такрорланса, мисра таржеъи бўлади. Феруз мухаммаслари орасида мисра таржеъини кузатиш мумкин. Таржеъ мисра мухаммаснинг биринчи бандига қофиядош бўлган бешинчи мисра бўлиб, ҳар банднинг шу мисраси сифатида такрорланиб келади. Масалан, Ферузнинг бир мухаммасида “Оромижон нигорим, сарвиравон нигорим” мисраси таржеъ бўлиб келган:

Кўрмак тилаб юзунгни, эй шўх гульюзорим,
Қонлар тўкар дамодам бу чашми ашкборим,
Қучмоқ тилаб белингни ҳеч қолмади қарорим,
Йўлунгда туфроқ ўлди бу жисми хоксорим,
Оромижон нигорим, сарвиравон нигорим.

---

⁶⁴Жумахўжа Н. Феруз – маданият ва санъат ҳомийси. Т.: Фан, 1995. – Б.70-71.

Ушбу таржеъ мисра шеърда шоирнинг ифодаламоқчи бўлган фикрини алоҳида таъкидлаш ва бандлараро мазмунан боғлиқликни ҳамда композицион яхлитликни таъминлаш учун хизмат қилган. Мухаммаснинг қуйидаги банди дастлабки банддаги фикрнинг ана шундай мантиқий давоми сифатида ижод этилган:

Гулгун узоринг узра чикмиш хати зумуррад,
Бу хат ила бўлуб сен ҳусн аҳлига саромад,
Гўё санга бўлубдур шамсу камар обо жадд,
Мундин зиёд этарга васфингни йўқ манга ҳад,
Оромижон нигорим, сарвиравон нигорим.

Саккиз банддан иборат салмоқли мухаммас шоирнинг бадиий маҳорати юксак эканидан дарак беради. Шоир бадиий санъатлардан усталик билан фойдаланади. Бу орқали ифодаланаётган фикрнинг таъсирчан бўлишига эришади. Сўзлар ўқувчи қалбига гўё оқиб киради, унинг туйғуларига таъсир қилади. Мухаммаснинг шоир таҳаллуси қўлланган охирги банди худди шундай хулоса чиқаришга асос бўлади:

Бўстонда базм этарга жамъ ўлсалар санамлар,
Ул базм ичида Феруз бўлсун десанг суханвар.
Ўз илкин ила тутғил бир лоларанг соғар,
Юз нозу ишва бирла кирганда боға дилбар,
Оромижон нигорим, сарвиравон нигорим.

Феруз мухаммасларидан яна бирининг композицион тузилиши ўзига хос шакллантирилгани кузатилади. Ушбу мухаммаснинг дастлабки уч мисрасида фикрнинг бадиий ифодаси монолог тарзида битилган бўлиб, қолган икки мисраси диалог асосига қурилган. Мухаммаснинг бундай тузилишга эга бўлиши кўп асрлик мумтоз адабиётимиз тарихида камдан-кам ижодкор меросида кузатиладиган ноёб бадиий ҳодисадир. Бу ҳол Ферузнинг анъанавий мумтоз шеърӣ жанрларда ижод қилганда ҳам ўзига хосликка, янгиликка интилангидан дарак беради. Мана, ўша мухаммаснинг бошланма банди:

Зебо нигоримким, бу кун зар бирла зеварға ботиб,

Ёнимға келди ноз ила қошу кўзини ўйнотиб,
Кўнглум паришон айлади юз узра зулфин тарқотиб,
Дедим: – Кўзумни равшан эт меҳри жамолинг кўрсотиб!
Деди: – Узорим ўтиға жонинг нетарсан ўртотиб?

Ушбу мухаммасдаги диалог тўртинчи мисрада “Дедим”, бешинчи мисрада “Деди” тарзида давом этади. Фақат битта бандида учинчи мисрада “Деди”, тўртинчи сатрда “Дедим” ва яна бешинчи мисрада “Деди” шаклида келганки, бу ҳол мухаммаснинг бадий жихатдан пишиқ бўлишини таъминлаш баробарида унда қўлланган сўзларнинг таъсир кучини оширган, фикр ривождаги драматизмни кучайтирган. Ўз навбатида, бу ҳол шоирнинг сўзни бамисоли сеҳргар каби ўз бадий ниятига бўйсундурганидан, шеърий маҳорати чиндан ҳам юксак эканидан далолат беради. Мана, мухаммаснинг ўша оригинал банди:

Хусн аҳлининг шоҳи менинг шўхи дилдорим эрур,
Юз бирла зулфи ҳажрида тенг субҳ ила шомим эрур.
Деди: – Санга мақсад на, эй бесабру оромим, эрур?
Дедим: – Висол ичра лабинг шахди менинг комим эрур,
Деди: – Санга бергум они заҳри фироқ ичра қотиб.

Таҳлиллар ушбу мухаммаснинг мумтоз шеъриятимиздаги ўзига хос янгилик эканидан дарак бермоқда. Умуман, XX аср бошлари Хива адабий муҳити иждоқорларида янгиликка интилиш, шеъриятдаги мавжуд поэтик анъаналарни бадий жихатдан такомилга етказиш йўлида муттасил иждодий изланиш тенденцияси кузатилади. Бу ҳол ушбу мухаммаснинг охириги бандида ҳам яққол кўзга ташланади:

Ёрим лабининг ёнида жон шарбатидур бемаза,
Йўқ партави рухсорича хусн авжи узра меҳру маҳ,
Васлиға бир кун йўл топиб бир неча ожизлик била,
Дедим: – Кўзунгдин ўргулай, бир бўса бер Ферузға!
Деди: – Юзумни оғритур ҳар ён хатинг ниши ботиб.

Юқорида айтганимиздек, Феруз мухаммасларининг иккитаси **тахмис**. Мухаммас «бешлик» бўлса, тахмис «бешлантириш» демакдир. Унда шоир ўзига маъқул ғазалнинг ҳар байти олдидан уч мисрадан кўшиб, уни мухаммасга (бешликка) айлантиради. Бунинг шарти шуки, тахмисчи шоир ғазалнинг вазни ва қофиясига тўла «бўйсунуши» керак. Аини пайтда, унга ҳам тахмис сўнгида ўз тахаллусини қўллаш «ҳуқуқи» берилган. Феруз ўзига устоз деб билган Мухаммад Ризо Огаҳий ғазалларига тахмислар боғлаган. Тахмис боғлашда шоир ғазалнинг нафақат вазну қофиясига, балки унинг тили ва услубига ҳам эътибор беради. Огаҳийнинг “қошу кўзунг” радифли ғазалига ёзилган тахмис шу жиҳатдан алоҳида аҳамиятга эга:

Бир жилвагар бўлғоч кўзум олдида то қошу кўзунг,
Фаҳму хирадни айлади мандин жудо қошу кўзунг,
Жонимни олди айлабон нозу адо қошу кўзунг,
Ваҳ, не балодур билмадим, эй дилрабо, қошу кўзунг –
Ким, бир назарда солди ўт жоним аро қошу кўзунг.

Эътибор берилса, Феруз мисраларида ҳам ғазал сатрларидаги сингари огаҳиёна завқни, теранлик ва оҳангни ҳис этиш мумкин. Улуғ устоз шоирлар ғазалларига тахмис боғлашнинг яна бир шарти – ғазалга боғланган уч мисра моҳиятан унга шунчалик сингиб кетиши керакки, бешлик банд яхлит ўқилганда бамисоли бир ижодкор томонидан битилгандек таассурот уйғотиши зарур. Феруз тахмис боғлаш борасида устози Огаҳийга муносиб издош эканини кўрсата олганини таъкидлаш керак. Мухаммаснинг кейинги бандларида ҳам худди шу ҳолни кузатиш мумкин:

Ҳусн аҳли шоҳисан, эрур мулкунг малоҳат кишвари,
Икки кўзунг жоду эрур, қошинг – аларнинг ханжари,
Мажнундек ўлди кўргач – ўқ ҳуснунг жаҳон донолари,
Ман зори ҳайронинг нечук девона бўлмай, эй пари –
Ким, ақлу ҳушум айлади мандин жудо қошу кўзунг.

Ферузнинг Огаҳий ғазалига боғланган ушбу тахмисини бу жанрнинг мукамал намунаси, дейиш мумкин. Жанр талабига кўра, мухаммаснинг

охирги бандида ҳар икки шоир таҳаллуси қўлланган. Бир-бирига санъаткорона боғланган назмий сатрлар устоз-шогирд ижодкорларнинг шеърятда эришган юксак даражасидан далолат беради:

Истаб висолинг базмини, эй хўбларнинг аҳсани,
Иқболи Ферузинг киби кўб жустужў айлаб сани,
Кўргач юзунг ишқ ўтиға куйди вужуди хирмани,
Ширин лабингдин Огаҳий жисмиға жон берким, ани,
Ўлтурди бир имо қилиб боқғоч қиё қошу кўзунг.

Феруз мусамматларига мансуб яна бир шеърӣй шакл, бу – **мусаддас**. Шоирнинг “Элга шоҳу ишққа қул” деб номланган шеърлар девони таркибидан мусаддас жанрига мансуб 2 шеър ўрин олган. Мусаддас – олтилик демакдир, яъни шеърдаги ҳар бир банд олти мисрадан иборат бўлиши керак. “Мусаддас мустақил ёки ғазал асосида яратилиши мумкин. Кузатишлар, Огаҳий, шунингдек, шоир учун ибрат мактаби бўлиб хизмат қилган Навоӣй, Бобур, Машраб назмий меросида мустақил мусаддаслар нисбатан кўплигини кўрсатади. Бу эса мазкур мусаммат шаклининг ўзига хослигидан дарак беради”⁶⁵. Феруз мусаддаслари мустақил яратилгани билан характерланади.

Шоир мусаддасларининг умумий бир хусусияти уларнинг биттасида таржеъ мисра, иккинчисида таржеъ байт мавжудлиги билан белгиланади. Жумладан, шоирнинг “*Субҳким, ул сарви гулрух сайри гулзор айлади*” деб бошланувчи мусаддасида таржеъ мисра қўлланган:

Субҳким, ул сарви гулрух сайри гулзор айлади,
Сарву гулга қадду рухсорин намудор айлади,
Сарв қаддиға эгиб бош қуллуқ изҳор айлади,
Рашк тиғи жон ила кўнгулни афгор айлади,
Дўстлар, ул дилрабо ишқи мани зор айлади.

Банддаги олтинчи “Дўстлар, ул дилрабо ишқи мани зор айлади” мисраси ҳар банд охирида айнан шу ўрин ва шу шаклда такрорланиб келади. Ушбу

---

⁶⁵Халлиева Г. Огаҳий мусамматлари. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2019. – Б.46.

таржеъ мисра, биринчидан, бандлараро мазмунни бир-бирига боғлашга хизмат килаётган бўлса, иккинчидан, фикрни кучайтириб, сўзнинг таъсир қувватини оширмоқда. Демак, бу мисра мусаддаснинг ўзига хос композицион қурилишга эга бўлишини таъминламоқда. Охирги банддан мисол келтирамиз:

Ишқ мулкида Ферузбахту комкор,
Амрима маъмур эрди неча шўхи гулъузор,
Лекин они кўргач ўлдум бандаси беихтиёр,
Қолмайин кўнглум аро бир заррача сабру қарор,
Ақл ила ҳушу хирадни қилди мандин беқарор,
Дўстлар, ул дилрабо ишқи мани зор айлади.

Ферузнинг кўйидаги мусаддасида таржеъ байт учрайди. Бу ҳол, ўз навбатида, шоирнинг мунтазам ижодий изланишда бўлганини, анъаналар доирасида қолиб кетмай, янгича шеърий усуллардан фойдаланишга ҳаракат қилганини кўрсатади.

Ул пари эгнида гул ранг либосини кўрунг,
Меҳрдек оразининг нуру зиёсини кўрунг,
Нутқи жонбахшу лаъли руҳафзосини кўрунг,
Отғоли ғамза ўқин қошлари ёсини кўрунг,
Ваҳки, ул меҳрлиқо нозу адосини кўрунг,
Жонима ҳар нафас озору жафосини кўрунг.

Мусаддаснинг бешинчи ва олтинчи мисралари ҳар бир бандда такрорланиб келади. “Кўрунг” радифининг ва таржеъ байтнинг бундай такрори мусаддаснинг композицион жиҳатдан пишиқ, бадий жиҳатдан баркамол бўлишини таъминлаган. Шоир ижодий ниятини ифодалаган сатрлар мазмунининг таъсир кучини оширган. Умуман, ушбу мусаддас образнинг ёрқинлиги, қўлланилган ташбеҳларнинг оҳорли эканлиги, бадииятининг мукамаллиги билан алоҳида ажралиб туради.

Мусаддаснинг сўнгги банди муаллиф ифодалаётган фикрнинг тугаллиги ва мантиқий изчиллиги, унинг ифодасидаги нафислик ва фасоҳат, шоирнинг

оз сўз замирига кўп маъно юклай олиш салоҳиятининг намоён бўлиши каби фазилатларни ўзи мужассам этганлиги билан алоҳида ажралиб туради:

Токи ул шўх ғами ишқиға дучор ўлдум,
Дам-бадам дарди бало хайли била ёр ўлдум,
Кокили домиға побаста гирифтор ўлдум,
Талаб васлида Феруз киби зор ўлдум,
Ваҳки, ул меҳрлиқо нозу адосини кўрунг,
Жонима ҳар нафас озору жафосини кўрунг.

Ижодкорнинг ушбу жанрдаги шеърларида ҳам асосан ишқ мавзуси бадиий талқин этилган. “Шоир мусаддаслари ҳам, – деб ёзади профессор нусратулло Жумахўжа. – Муҳаббатнинг маҳзун кечинмаларини, лирик қаҳрамоннинг руҳий аҳволини шарҳлашга қаратилган. Уларнинг бадиий тасир хусусиятлари анъанавийдир”⁶⁶.

Умуман, мусамматлар таҳлили Ферузнинг бу жанрда маҳорат билан қалам тебратганини, мумтоз шеърятимиздаги мавжуд анъаналарга янгилик киритишга, назмий тафаккурни ривожлантиришга ҳаракат қилганини кўрсатади.

Феруз ижодида кичик шеърӣ жанрлардан фақат рубоӣ намуналарини учратиш мумкин. “Рубоӣ жанрининг бош хусусияти шундаки, – деб ёзади профессор Абдуқодир Ҳайитметов. – у кўп вақт инсон ҳаётида, ички кечинмаларида юз берган энг таранг ва кескин лаҳзалардаги мулоҳаза ҳамда фикрларни қўйма сатрларда гавдалантиради ва бу ҳолатда мундарижанинг етакчилиги яққол сезилиб, кўриниб туради. Бундан шоирнинг асосий мақсади бир фикрни ҳам тасвирий образлар воситаси билан, ҳам мантиқий далиллар билан очиқ-равшан тасдиқлаш ёки рад этиш, бирон муҳим масалани жамоатчилик онгига етказиш ёки ўртага қўйиш, бирон воқеа ёки ҳодисанинг охирига етган нуқтасини кўрсатиш ва унга ўз муносабатини, фикрини

---

⁶⁶Жумахўжа Н. Миллий мустақиллик мафкураси ва адабий мерос (XVII-XIX асрлар ўзбек шеърятини асосида): Филол. фан. д-ри... дисс. - Тошкент, 1999. – Б. 61.

билдиришдир... Рубойининг худди шу хусусиятларига қараб, баъзи адабиётшуносларнинг бу жанрни фалсафий жанр деб аташлари бежиз эмас”⁶⁷. Феруз рубойлари ҳам шоирнинг ана шундай қуйма фалсафий қарашларини ифодалагани билан характерланади.

Шоирнинг “Элга шоҳу ишққа қул” деб номланган шеърлар девони таркибидан бор-йўғи 7 та рубой ўрин олган бўлиб, уларнинг деярли барчаси ишқий мавзуда битилган.

Маълумки, рубойлар икки турга бўлинади: 1. Рубойи хоса. 2. Таронаи рубой. Рубойи хосанинг қофияланиши: **а - а - а - б** тарзида бўлса, рубойи таронанинг қофияланиши **а - а - а - а** шаклида келади. Феруз қаламига мансуб 7 рубойдан 2 таси таронаи рубойдир. “Ё Раб” радифи билан келган бу рубойи рубойи таронанинг бетакрор намунаси эканлиги билан алоҳида ажралиб туради:

Рўзи санга барча ком бўлсун, ё Раб!

Иқболу май мудом бўлсун, ё Раб!

Ҳам давлати мустадом бўлсун, ё Раб!

Ҳам ишрати бардавом бўлсун, ё Раб!

Ушбу таронаи рубойида “ком – мудом – мустадом – бардавом” сўзлари қофияланиб келган ва сатрларнинг ўзига хос оҳангдорлигини таъминлаган. Феруз ижодидаги мазкур таронаи рубойининг яна бир ўзига хослиги унинг муножот-рубойи эканлигида кўринади. Яъни бу шеър Яратганга муножот руҳида ёзилган.

Бошқа жанрлардаги шеърлари қатори рубойларда ҳам Феруз ишқни куйлади. Шоир ишқни инсон камолотининг муҳим шартларидан, деб билди. Ишқ-муҳаббатни самимий васф этар экан, ушбу мўътабар мавзуга ана шу юксакликдан туриб ёндашди. Натижада ўқувчи қалбига тез ва кучли таъсир қилувчи, унинг кўнглида ёруғ бир нур пайдо этувчи шеърлар ижод қилди. Ижодкор рубойларини таҳлил этган профессор Нусратулло Жумахўжанинг

---

⁶⁷Хайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: O‘zbekiston, 2015. – Б.69.

ёзишича: “Ферузнинг рубоий жанрида яратган асарлари ҳам, асосан, ишқ мавзуининг бадий талқинига бағишланган. Рубоийларда маҳбуба ишқи билан ўртаниш, унга фидойилик, садоқат, висолга интиқлик туйғулари тараннум этилади”⁶⁸. Ҳақиқатан, шоир рубоийларида буюк салафларининг ушбу жанрдаги асарларида бўлгани сингари ишқ мавзуи етакчилик қилади. Шоирнинг мана бу таронаи рубоийси таҳлили ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди:

Жонбахш каломинг эрур ул навъ фасих,
Исо киби жон бергусидур элга сарих.
Ҳар шўҳки, ҳусн ичра тутар ўзни сабиҳ,
Сан барчасидин сабиҳ ҳам асру малиҳ.

Ушбу рубоийнинг ҳар тўртала мисрасидаги “фасих – сарих – сабиҳ – малиҳ” сўзлари ўзаро қофияланиб келган. Ёрнинг каломи фасих – сўз айтишда фасоҳатли эканини таъкидлаган муаллифнинг ўзи ҳам самимиятга йўғрилган фикрларини юксак фасоҳат билан бадий талқин этади. “Сарих” – очик, равшан каби маъноларни англатса, “сабиҳ” – гўзал, ҳуснли, латиф мазмунида келади. “Малиҳ” эса – малоҳатли демакдир. Ўзаро қофияланган ҳар тўртала сўз ёрнинг муайян сифатини ўзида ифодалаб келган. Барчаси биргаликда ҳусну малоҳатда тенгсиз ёр суратини, бадий тасвирини ўқувчи кўз ўнгида яққол намоён қилади. Тасвирни бу қадар ёрқин бўёқларда, аниқ бера олиш шоирнинг бадий маҳорати натижасидир.

Рубоий тўрт мисрадан таркиб топиб, шаклан кичик бўлишига қарамай, ўзида катта мазмунни мужассам этиши зарур. Бундан ташқари, фикр бадий жиҳатдан юксак даражада ифодаланиши керак. Феруз рубоийлари ана шу талабларга тўлиқ жавоб бера олади. Мана, шоирнинг чуқур мазмунни гўзал бадий шаклда ифодалаган рубоийларидан бири:

Кам этмади қаҳрни анга дилбар ҳануз,
Тарк айламади жавр ила озор ҳануз.

---

⁶⁸Жумахўжа Н. Миллий мустақиллик мафқураси ва адабий мерос (XVII-XIX асрлар ўзбек шеърини асосида): Филол. фан. д-ри... дисс. - Тошкент, 1999. – Б. 60-61.

Ман ҳажрида субҳу шом йиғларман қон,
Хушнуд эрур базмида ағёр ҳануз.

Шоир фикрни таъсирчан ифодалаш учун маънодош сўзлардан (қаҳр, жавр, озор), антонимлардан (ҳажрида – базмида, йиғларман қон – хушнуд) маҳорат билан фойдаланади. Натижада рубоийда ошиқнинг ёр ҳажрида тортган изтироблари, дарду аламлари ишонарли, ҳаётӣй, таъсирчан ифодаланишига эришилган.

Қилмиш мани бир дилбари зебо ошиқ,
Бошдин оёқи латифу раъно ошиқ,
Йўқ мумкин ўзи холи ҳамсуҳбати ман,
Бўлғайму манингдек яна пайдо ошиқ.

Феруз рубоийлари ижодкорнинг кичик назмӣй жанрларда ҳам маҳорат билан асарлар ярата олганини кўрсатади. Бу борада у буюк шоиру адиблар анъанасини муносиб давом эттириш баробарида, уларни ривожлантирди. Оҳорли мазмунни гўзал бадий шаклда ифодалашга интилни. Бу борада Хоразм адабий муҳитида ўзига хос мактаб яратди.

Диссертациянинг ушбу бобидаги фикрларни қуйидагича умумлаштириши мумкин:

Феруз шеърӣятининг умумӣй ҳажми 2534 мисрани ташкил этиб, улардан ғазаллар – 98 та, шунингдек, 7 таси мухаммас, 2 таси мусаддас, 4 таси маснавий ва 7 таси рубоӣй жанрига мансуб. Шоир мероси ҳажман катта эмас. Лекин бадий қиммати жиҳатидан адабиётимиз тарихида муносиб ўрин тутади.

Шоир мумтоз шеърӣятнинг беш жанрида ижод қилган бўлса, улар ичида ғазаллар етакчи ўринда туради. Шоир ижодӣй меросидан ўрин олган ғазалларни қуйидагича тасниф этиш мумкин: 1. Оддий ғазал. 2. Мувашшаҳ ғазал. 3. Мусажжаъ ғазал. Ижодкор лирикасидаги оддий ғазаллар қуйидаги талаблар асосида яратилган: 1) матлаъдан мақтаъгача бир хил вазнда ёзилган; 2) матлаъ мисралари ўзаро қофияланган ва жуфт мисраларнинг барчаси унга қофиядош бўлиб келган; 3) ҳажм нуқтаи назаридан ғазалга қўйиладиган

талабларга мос; 4) мактаъда ҳар доим шоир таҳаллуси қўлланилган. Улардан энг кичик ҳажмдагиси 5 байтдан иборат бўлса, энг каттаси 11 байтдан таркиб топган.

Мувашшаҳ-ғазал битиш – Феруз ижод қилган давр шеърляти учун хос ва умумий хусусият. Маълумки, мувашшаҳ ғазалларда киши исми икки хил усул билан ҳосил бўлади: 1) ғазал байтларидаги тоқ мисраларнинг биринчи ҳарфлари асосида; 2) ғазалдаги қофиядош мисраларнинг биринчи ҳарфлари орқали. Мувашшаҳчиликда асосан, биринчи турдаги шакл кенг тарқалган бўлиб, Феруз ижодидаги мувашшаҳлар ҳам айни шу шакл асосида қурилган. Шоир мувашшаҳларида номлари келтирилган кишилар унинг биографиясига оид маълумотларни тўлдиришда, у мансуб адабий давра вакиллари ҳақидаги маълумотларни аниқлашда алоҳида аҳамиятга эга.

Мусажаъ ғазал байтлари ички қофияга асосланган бўлиб, унда байтлардаги мисралар тўрт бўлакка тенг бўлиниб, олдинги уч бўлак мустақил ҳолда қофияланади, тўртинчи бўлак эса шеърдаги асосий қофияга оҳангдош сўз билан тугалланади. Феруз ғазалиётида бу шаклда ёзилган икки ғазал мавжуд бўлиб, уларнинг матлаълари мусажаъ эмас, оддий усулда битилган.

Ферузнинг маснавий жанрига доир шеърлари ҳам юксак маҳорат билан яратилган ва ушбу жанр талабларига тўлиқ жавоб беради.

Феруз ижодида мусамматнинг мухаммас ва мусаддас шаклларини учратиш мумкин. Шулардан мухаммаслар 6 та бўлиб, 4 таси Ферузнинг ўз ижодига мансуб. Қолган 2 таси Огаҳий ғазалларига боғланган тахмислардир. Мусаддаслар – 2 та.

Шоир мухаммасларининг ҳар 6 таси ишқий мавзуда. Шоир мухаммасларининг биринчи банди **а-а-а-а-а** шаклида, яъни барча мисралар ўзаро қофияланган. Ижодкор мухаммасларининг деярли барчасида радиждан ўринли ва маҳорат билан фойдаланилган. “Оҳиста-оҳиста”, “лабинг”, “қошу кўзунг”, “оразинг” сингари радифлар шоир мухаммасларининг оҳангдорлигини, бадииятини таъминлаган, таъсир кучини оширган, бандлараро мазмуний боғланишни кучайтирган.

Иждорнинг “Элга шоҳу ишққа қул” деб номланган шеърлар девони таркибидан мусаддас жанрига мансуб 2 шеър ўрин олган. Феруз мусаддасларининг умумий бир хусусияти уларнинг биттасида таржеъ мисра, иккинчисида таржеъ байт мавжудлиги билан белгиланади.

Феруз ижодида кичик шеърий жанрлардан фақат рубоий намуналарини учратиш мумкин. Шоирнинг “Элга шоҳу ишққа қул” деб номланган шеърлар девони таркибидан 7 та рубоий ўрин олган бўлиб, уларнинг барчаси ишқий мавзуда битилган. Иждор қаламига мансуб 7 рубоийдан 2 таси таронаи рубоий, қолган 5 таси рубоийи хоса.

II БОБ. ФЕРУЗ ШЕЪРИЯТИДА ПОЭТИК МАЗМУН ВА ШАКЛ МУТАНОСИБЛИГИ

2.1. Шоир шеъриятининг мавзуий таснифи: ишқий ва ижтимоий лирикаси

Феруз шеърияти мавзу жиҳатдан ранг-баранг. Мумтоз назмий анъаналарни муносиб давом эттиришга интилган шоир шеърий меросининг мавзу кўламини қуйидагича гуруҳлаштириш мумкин:

- 1) *ишқий*;
- 2) *ижтимоий*;
- 3) *диний-маърифий*.

Ишқ мавзуси умумшарқ шеърияти, жумладан, ўзбек адабиётининг бош мавзуларидин биридир. Адабиёт тарихига назар соладиган бўлсак, ҳар бир ижодкор бу кўҳна мавзунини янги-янги ташбеҳлар билан бойитиб келганини кузатиш мумкин. Адабиётшунос Раҳим Воҳидов фикрича, “Ишқни қўйламаган шоирни ва ишқ дарди аралашмаган шеърни топиш мутлақо мумкин эмас”⁶⁹.

Феруз адабий меросининг ҳам салмоқли қисмини ишқий лирика ташкил этган бўлиб, деярли барча жанрдаги шеърларида айна жанр имкониятига қараб ишқни тараннум этган. Буни шоир ижоди билан бевосита шуғулланган адабиётшунос Гулсара Исмоилова ҳам алоҳида таъкидлайди: “Феруз ижодининг асос кўпчилигини ишқ-муҳаббат мавзуси, инсоний кечинмалар тафсилоти, дилбар ёрнинг гўзаллигини таъриф-тавсиф қилувчи шеърлар ташкил қилади”⁷⁰.

Шоирнинг ишқ мавзусидаги шеърларида висол орзуси, ҳижрон изтироблари, жон ва жонон можаросига кўп бора мурожаат қилинган. Шоир бу мавзуда шеър ёзишни ижодининг илк босқичида бошлаган. Феруз шарқ

---

⁶⁹Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. – Бухоро, 1996. –Б. 142.

⁷⁰Исмоилова Г. Хоразмнинг фозил фарзанди. / Муҳаммад Раҳимхон Феруз. Элга шоҳу ишққа қул. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1994. – Б.5.

мумтоз шеърятининг дарғалари Навоий, Лутфий, Фузулий, буюк замондоши Огаҳий, сафдошлари Комил, Баёний каби шоирлар ижодини мукаммал ўрганди. Муҳаммад Ризо Огаҳийни ўзига устоз деб билди. Устози анъаналарини муносиб давом эттиришга ҳаракат қилди:

Комил эрсам назм аро Феруздек, эрмас ажаб,
Огаҳийдек шеър машқ айларда устодим менинг.

Муҳаммад Раҳимхон Феруз мусикашунос ва бастакор, мусиқа илмини мукаммал эгаллаган санъатшунос ҳам эди. У Хоразм мақомларини асраб-авайлаш, келгуси авлодларга тўлалигича етказишда буюк мутафаккир Комил Хоразмий ва унинг ўғли бастакор, мусикашунос Муҳаммад Расул билан катта ишларни амалга оширди. Феруз ишқий шеърларининг мазмунан теранлиги, бадий мукаммаллигига катта эътибор бергани айтиш шу мусиқа илмини мукаммал билиши билан ҳам изоҳланиши мумкин.

Муҳаббат мавзуининг бадий талқини ҳар қандай шоир ижодининг асосини ташкил этади. Дарҳақиқат, Феруз лирик шоир сифатида ишқ-муҳаббат мавзусининг бадий талқинига алоҳида эътибор қаратди. Профессор Нусратулло Жумахўжанинг ёзишича: “Бадий ижодда ҳам Феруз ўз замонаси шоирларининг пешволаридан эди. Қаламкашликда у нозик табъи, ўткир диди, равон услуби билан адабий муҳитдаги кўпгина шоирлардан устун турарди. Айниқса, ишқ-муҳаббатнинг мумтоз тасвирини яратишда Феруз комил ижодкор даражасига етганлигини ишонч билан эътироф этиш мумкин. Феруз назми билан ошно бўлган адабиёт муҳиби шоирнинг қуйидаги фахрияси ҳеч муболағасиз айтилганлигига имон келтиради:

Сенга Феруз ўлуб бахт, этдинг ул қадди, зулфини васф,
Бу янглиғ табъи нозик бирла ашъорингга саламно”⁷¹.

Дарҳақиқат, Феруз ишқни ўзига хос образлар орқали, оҳорли услубда васф этди, соф туйғулари ва кечинмаларини бетакрор ифодалади. Феруз буюк ижодкор салафлари асарларидаги образ ва тасвирларни такрорламади. Кўҳна

---

⁷¹Жумахўжа Н. Миллий мустақиллик мафқураси ва адабий мерос (XVII-XIX асрлар ўзбек шеърятини асосида): Филол. фан. д-ри... дисс. - Тошкент, 1999. – Б. 48.

туйғу ҳисобланган ишқни янги оҳангларда, янгича поэтик талқинлар орқали тараннум этди. Шу ўринда бу каби изланишларнинг энг аҳамиятлилари хусусида тўхталиш зарурати сезилади.

Азми гулистон айла зулфунга бериб зийнат,
Рашк ўтига сунбулнинг пайкарини сўзон қил.

“Қил” радибли ғазал ўзбек адабиётида ўзига хос анъанага эга бўлиб, Амирий, Увайсий, Фазлий, Адо (Султонхонтўра Ахрорий), Ҳотиф, Нола, Хижлат, Феруз, Фурқат, Муқимий, Ҳазиний, Камий, Ҳамза, Сидқий Хондайлиқий каби шоирлар ижодида учрайди. Ўз ғазалида ифодаламоқчи бўлган ғоя ва кечинмаларининг тасвири учун шоир бу радифни танлар экан, бу радифда ғазал битган шоирлар билан ижодий мусобақага киришади. Шу билан бирга, қалб тубида сақланаётган туйғуларини, муҳаббат изтиробларини ўзига хос тарзда ифода этишга муваффақ бўлади:

Кўзунга чекиб сурма, юзунга уруб ғоза,
Лола бирла нарғисни ул иковга ҳайрон қил.

Ушбу байт бадий жиҳатдан мукамал бўлишдан ташқари, фикр ифодасининг тиниқ, ўқувчининг туйғуларига таъсир этадиган даражада мантиқий тугал экани жиҳатидан ҳам аҳамиятлидир. Ферузнинг нафақат Хоразм адабий муҳити ижодкорлари асарларидан, Қўқон адабий мактаби шоиру адиблари анъаналаридан ҳам чуқур хабардор бўлганини кўрсатади. У Фазлийнинг “Мажмуаи шоирон” тазкираси орқали амир Умархон даври Қўқон адабий муҳити намояндалари ижодини ҳам мукамал ўрганган эди.

Феруз воқеабанд ғазаллар ёзишда ҳам юксак салоҳиятга эга ижодкор эканини кўрсата олди. Шоирнинг “Букун” радибли ғазали ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди. Ғазал матлаъи қуйидагичадир:

Базмимга келди ул пари рухсорин айлаб гул букун,
Чексам, нетонг, ўтлуғ наво ул навъким булбул букун.

Шоирнинг ушбу ғазалини таҳлил этган филология фанлари доктори Нусратулло Жумаҳўжанинг ёзишича: “Маълумки, Феруз маҳоратли ғазалнавис шоир эди. У ғазалнинг мавзу ва шакл жиҳатдан ҳар қандай турида

эркин, равон қалам сурадди. Ушбу жанрнинг катта маҳорат талаб этувчи нодир навларидан бири воқеабанд ғазалдир. Мана шу мураккаб навда ҳам Феруз бир неча ажойиб намуналар яратган”⁷².

Ҳақиқатан, ғазал воқеабандлик асосига қурилган. Кейинги байтда ёр ташрифидан боис ошиқ димоғи мушк иси бирла муаттар бўлгани, сабаби, букун дилрабо кокилини юз узра ёзгани гўзал бадий лавҳа орқали сувратланади. Ғазал бошдан-охиригача ошиқ ва маъшуқа висолининг завқли тасвири берилгани, байтдан байтга ўтган сайин лирик қаҳрамон кечинмаларининг ифодаси тиниқлаша боргани кузатилади.

Ғазал мақтаъси воқеабанд талқиннинг бадий хулосаси экани жиҳатидан қимматлидир:

Гарчи эрурман толеъи Феруз ила оламға шоҳ,

Лек ул парилар сарвари олдидадурман қул букун.

Ушбу ғазал “Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти” дарслигида қуйидагича таҳлил этилган: “Ишқий ғазаллар пири” деб эътироф этилган Феруз лирикасининг асосий мавзуи ишқ-муҳаббатдир. Шоир ушбу мавзуда ўзига хос жозибали шеърлар битди. Унинг лирикасида шоҳнинг эмас, оддий инсоннинг – ошиқнинг руҳий кечинмалари, изтироблари ўз ифодасини топган. Феруз ғазалларида юксак инсоний фазилатлар эгаси – ошиқ ҳамда гўзалликда ягона, баъзан меҳрибон, баъзан зулмкор маъшуқа тимсоли туради. Лирик қаҳрамоннинг эътирофича, ишқ борасида шоҳу қул баробар”⁷³.

Ушбу ғазал ва унинг мақтаъ байтининг бадий юксаклиги, мумтоз шеърятимизнинг сара намуналаридан экани яна шунда кўринадикки, улар ҳар доим мутахассислар эътиборини тортган. Филология фанлари доктори Нусратулла Жумахўжа ушбу байтни таҳлил қилар экан, қуйидаги фикрларни билдиради: “Ушбу байт бадий ижодда шундай бир қонуният мавжудлигидан далолат берадики, тождор шоирлар аро мартаба жиҳатдан яқинлик тафаккур

⁷²Жумахўжа Н. Феруз – маданият ва санъат ҳомийси. – Тошкент: Фан, 1995. – Б. 63.

⁷³Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У. ва б. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Маънавият, 2004. – Б.78.

ва туйғулар яқинлигига олиб келар экан. Ферузнинг мазкур байтини ўқир эканмиз, беихтиёр Бобурнинг машҳур рубоийси эсга келади:

Сен гулсену мен ҳақир булбулдурмен,
Сен шуъласену ул шуълаға мен кулдурмен.
Нисбат йўқдур деб ижтиноб айламаким,
Шоҳмен элга, вале сенга кулдурмен”⁷⁴.

Шуни таъкидлаш керакки, анъанавий ишқий шеърятда бўлгани каби Феруз лирикасида ҳам асосий образлар ошиқ, маъшуқа ва рақибдир.

Нафақат Феруз ижодидаги, умуман, мумтоз адабиётимиздаги ишқ талқини масаласи алоҳида ва чуқур ўрганишни тақозо этади. Ҳазрат Навоийнинг ишқни уч турга бўлгани маълум:

1. “Авом ишқидурким, авому-н-нос орасида бу машҳур ва шоеъдурким, дерлар: “Фалон фалонға ошиқ бўлубтур”. Ва бу навъ киши ҳар навъ кишиға бўлса бўлур, шағаб ва изтиробларича лаззати жисмоний ва шаҳвати нафсоний эмас ва бу қисмнинг бийикрак мартабаси шаръий никоҳдурким, бари халойиққа суннатдур ва мубоҳ”⁷⁵. Яъни биринчи тур ишқ авом ишқи бўлиб, икки жинс орасидаги муҳаббатга асосланади. Энг юқори даражаси шаръий никоҳ бўлган бу ишқ барчага бирдай суннат ва мубоҳдир. Маълумки, суннат – пайғамбаримиз хуш кўрган ва бажаришга алоҳида диққат қилган иш. Бу ишни бажарган одам пайғамбар суннатиға амал қилгани учун ажр олади, бажармаган одам эса маломатга қолиши мумкин. Шу боис шаръий никоҳ суннат амал саналади. Мубоҳ эса – бажарса савоб оладиган, бажармаса ҳам гуноҳ бўлмайдиган амал. Саломатлиги, руҳий ҳолати ва бошқа сабабларга кўра никоҳ айрим одамлар учун мубоҳ амал ҳисобланади.

2. “Хавос ишқидурким, хавос ул ишққа мансубдурлар. Ул пок кўзни пок назар била пок юзга солмоқдур ва пок кўнгул ул пок юз ошубидин кўзғолмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолидин

⁷⁴Жумахўжа Н. Феруз – маданият ва санъат ҳомийси. – Тошкент: Фан, 1995. – Б. 63.

⁷⁵Алишер Навоий. Маҳбубу-л-кулуб. – Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Тўққизинчи жилд. –Тошкент: Гафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. –Б.498.

бахра олмоқ”⁷⁶. Ҳазрат Навоий таъбирича, бу ишқ соҳиблари пок кўзни пок ният билан пок юзга солади ва пок кўнгил у пок юз шавқи-завқи билан беқарор бўлади. Пок ошиқ бу пок юз воситасида ҳақиқий маҳбуб жамолидан баҳра олади.

3. Сиддиқлар ишқидурким, алар Ҳақнинг тажаллиёти жамолига мазохир воситасидин айру вола ва марғубдурлар. Ва ул мушоҳада беҳудлиғида алардин шуур, алардин маслуб. Шухудлари истиғроққа етган ва ул истиғроқдин истихлоқ мақомин ҳосил этган. Агар ҳаводис ели сипеҳр гулшани авроқин учурса, аларга андин хабар йўқ ва анжум гулбаргларин ҳар сори совурса аларга андин асар йўқ. Хавослари нокор тажаллиёт жамоли садамотидин ва шавқлари номикдор ишқ ҳужуми ғалаботидин”⁷⁷.

Яъни ишқнинг бу тури сиддиқлар ишқи бўлиб, улар Ҳақ таоло жамолини ҳеч бир воситасиз очиқ кўриш умиди билан яшайди. Сиддиқларнинг Ҳақни мушоҳада қилиш умидлари ҳатто ўзни унутиш даражасига етади. Агар ҳодисалар бўрони осмон гулшанининг бир қаватини учириб кетса – улар беҳабар ва агар юлдузлар гул баргини ҳар томонга совурса, буларга асар қилмайди.

Алишер Навоий иккинчи тур ишқни баён қилганда Амир Хусрав Деҳлавий, Шайх Ироқий, Хожа Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий каби улуғлар номларини санаб, уларни “ишқ аҳлининг покбозлари ва шавқу ниёз аҳлининг назмтироз ва афсонапардозлари”, деб атайди. Абдурахмон Жомий номини тилга олиб, “Яна ул ҳазрат жоми муҳаббатидин дурдкашлар ва иршоди сулукидин фонийвашларким, дарду ишқ таври адосида гуфторлари турк улусида ҳароратомез ва сорт хайлида офатангиздур”, дея ўзини ҳам шу сафга қўшади.

Муҳаммад Раҳимхон Феруз асарларида ишқ мавзусининг талқини масаласини ўрганиш унинг асарларида ҳам айнан хавос ишқи бадиий

---

⁷⁶Ўша манба. – Б.498.

⁷⁷Алишер Навоий. Маҳбубу-л-қулуб. – Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Тўққизинчи жилд. –Тошкент: Гафур Гулом номидаги НМИУ, 2011. –Б.500.

ифодалангани ҳақидаги тўхтамга олиб келади. Шоир асарларидаги ошиқ, маъшуқа ва рақиб триадаси ҳам ҳазрат Навоий илгари сурган ана шу концепциядан келиб чиқиб ўрганилиши зарур. Ана шунда Феруз асарларидаги ишқ талқини илмий жиҳатдан тўғри баҳоланган бўлади. Профессор Нусратулло Жумахўжанинг мана бу фикрлари ҳам буни тасдиқлайди: “Ихлосманд шоирни Тангрининг кашфу кароматлари, у ижод этган мўъжизакор олам сирлари, ўзининг ҳусну жамолини ойнадагидек кўриш иштиёқида вужудга келтирган табиат ва инсон гўзалликлари мафтун этади. Унинг руҳиятида Ҳақ муҳаббати туғён уради. Ферузнинг илҳоми ва ижоди Ҳақнинг ишқи жунунидан завқу шавққа тўлиш тўлғоғида таваллуд топади”⁷⁸.

Айни хусусият ҳазрат Алишер Навоий ишқий лирикасида ҳам кузатиладики, буюк мутафаккирнинг ишқ ҳақидаги қарашлари, принциплари нафақат мумтоз шеърятимизнинг Бобур, Машраб, Огаҳий, Фурқат каби шоирлар, балки Муҳаммад Раҳимхон Феруз учун ҳам ўзига хос мезон вазифасини ўтагани маълум бўлади. Адабиётшунос олим Ёқубжон Исҳоқов ҳазрат Алишер Навоий ижоди мисолида мумтоз шеърятимиздаги ишқ талқини асосларини қўйидагича таърифлайди: “Навоийнинг ишқ масаласидаги концепциясининг асосий моҳияти шундан иборатки, мажозий ишқ ҳақиқий ишқдан алоҳида олиниб, унга қарама-қарши қўйилмайди. Балки, мажозий ишқ ишқи ҳақиқийнинг бир кўриниши ёки ҳақиқий ишқ йўлидаги ўзига хос босқич сифатида баҳоланади. Руҳан пок, маънавий комил инсон учун мажознинг ўзи айни ҳақиқатдир”⁷⁹. Таъкидлаш керакки, ишқ концепцияси борасида Ферузнинг тутуми Алишер Навоий қарашларига ҳар жиҳатдан мувофиқ келади. Феруз ҳам мажозий ишқни ҳақиқий ишққа элтувчи восита деб билади ва шеърларида айни шу мазмунда бадиий талқин этади.

Адабиётимиз тарихида XV аср ва ундан кейинги юзйилликларда истисносиз барча ижодкорлар асарларида мумтоз шоирлар ижодий

---

⁷⁸Жумахўжа Н. Миллий мустақиллик мафқураси ва адабий мерос (XVII-XIX асрлар ўзбек шеърятини асосида): Филол. фан. д-ри... дисс. - Тошкент, 1999. – Б. 50-51.

⁷⁹Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. –Тошкент: Фан, 1983. – Б. 25.

анъаналарининг таъсири сезилади. Бу ижодий таъсир поэтик мазмун ва шаклда ҳам, поэтик образ ва услубда ҳам яққол кўзга ташланади. XIX аср охири – XX аср бошлари Хива адабий муҳити асосчиси Муҳаммад Раҳимхон Феруз адабий мероси ҳам бундан мустасно эмас. Феруз замондоши ва устози, “...ижодий меросининг серқирралиги ва адабий-эстетик кўлами кенглиги жиҳатидан мумтоз адабиётимизда Алишер Навоийга энг яқин мавқеда турувчи ижодкор – Муҳаммад Ризо Огаҳий шогирди”⁸⁰ эканини эътироф этган. Лекин, шунга қарамай, у шеърятда устозининг устози Алишер Навоий поэтик анъаналарини ҳам муносиб давом эттирди.

“Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти” дарслигида ёзилишича: “Феруз – ўзбек шеърятини анъаналарини чуқур ўрганган шоир. У ўзининг буюк салафлари шеърларига назиралар ёзди, мухаммаслар боғлади”⁸¹. Шоҳ ва шоир Феруз лирикасида Навоийга издошлик икки йўналишда кечгани кузатилади: 1) улуғ шоир шеърларига татаббуъ қилиш; 2) лирик асарни поэтик такомилга етказиш.

Ижодкорнинг ишқий мавзудаги айрим ғазаллари буюк салафи ҳазрат Алишер Навоийга татаббуъ сифатида битилган. Татаббуъ “бирор шеърнинг услуби (вазни, радифи, қофиялари ва баъзи характерли санъатлари)ни сақлаган ҳолда унга жавоб қилмоқ”⁸² экани назарда тутилса, шоир бу борада ўз маҳоратини кўрсата олганини таъкидлаш керак. Ферузнинг “Менинг” радифли ғазали бунга яққол мисол бўла олади. Жумладан, ушбу ғазалнинг матлабида шоир мана бундай ёзади:

Келди очиб гул юзин базмимга жононим менинг,

Кўзу қошига фидо бўлсун дилу жоним менинг.

Татаббуга асос бўлган Алишер Навоий ғазалининг бошланмаси эса қуйидагича:

---

⁸⁰Жабборов Н. Огаҳийнинг адабий-эстетик ва маънавий-ахлоқий мезони. / Огаҳий шоир, муаррих, таржимон. – Урганч, 2019. – Б. 28.

⁸¹Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У. ва б. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Маънавият, 2004. – Б.82.

⁸²Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: O‘zbekiston, 2014. – Б.224.

Хастадур жоним менинг, то борди жононим менинг,
Бўлмасун гар борса жононим менинг, жоним менинг.

Кўриниб турибдики, Феруз буюк салафи ғазалининг вазни (*рамали мусаммани маҳзуф*) ва радифини (*менинг*), матлаъда ҳатто қофияни (*жононим, жоним*) ҳам сақлаган. Икки ғазалининг бошқа байтларида қофиялар муайян даражада фарқ қилади. Навоий ғазалида: *хиромоним, қоним, урёним, ҳайроним, пинҳоним, имконим*. Феруз ғазалида: *хиромоним, хандоним, тобоним, сухандоним, гирёним, афгоним*. Аён бўлганидек, иккинчи байтнинг илк мисрасида ҳам қофия айнан такрорланади. Кейинги байтларда Феруз янги қофиялар танлайдики, шоир ғазалининг ўзига хос поэтик мазмуни ҳам шуни тақозо этган, дейиш мумкин.

Ҳар икки шоир ғазали ҳажм жиҳатдан бир хил – етти байтдан таркиб топган. Табиийки, икки ғазал мазмунан бир-бирини такрорламайди. Бу ҳол Ферузнинг бадиий ижодда ўзига хосликка интилганидан ва бунга эриша олганидан далолат беради.

Алишер Навоий ғазалига татаббуъ шеърлар ижод қилар экан, Феруз ўз назмининг бадииятда ҳам навоиёна даражада бўлишига ҳаракат қилгани кузатилади. Икки шоир ғазалларининг кейинги байтлари таҳлили ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди:

Мана, ҳазрат Навоий ғазалининг иккинчи байти:

*Гул тўкулмиш суға, бормиш сарв ўзидин гўйиё,
Чеҳра очмиш боғ аро сарви хиромоним менинг.*

Улуғ шоир ўз ижодий тажрибасига содиқ қолган ҳолда ана шу бир байтнинг ўзида теран мазмунни бир неча бадиий санъатлардан фойдаланган ҳолда гўзал поэтик шаклда ифодалаган. Жумладан, байтни яхлит ҳолда ҳусни таълил санъатининг нодир намунаси, дейиш мумкин. Яъни, шоир талқинича, гулнинг сувга тўкилиши, сарв ўзидан кетиши бежиз эмас. Улар боғ аро сарви хиромон (ёр) чеҳра очганини кўриб, ҳуснда бу даражада эмаслигини ҳис этгани сабаби шу аҳволга тушди. Шунингдек, ушбу байтда таносиб (*гул, сарв,*

боғ каби маъно жиҳатдан яқин сўзлар қўлланиши) санъати имкониятидан ҳам моҳирона фойдаланилган.

Эътиборга лойиқ жиҳати шундаки, буюк салафи ғазалига татаббуъ ижод қилар экан, Феруз бадий санъатларни қўллашда ҳам Навоий анъаналарини муносиб давом эттиради. Феруз ғазалининг иккинчи байти таҳлили ҳам ушбу фикрни қувватлайди:

Гул юзин юз пора айлар лола, гарқи хун ўлур,

Келса гар гул сайрига сарви хиромоним менинг.

Ҳар иккала ғазалда ёр “сарви хиромон”, дея таъриф этилади. Ҳазрат Навоий *гул* ва *сарв* образларидан истифода этган бўлса, Феруз шеърида фақат *лола* образи танланган. Издош шоир ғазалида ҳам асосий бадий санъат – хусни таълил. Гул сайрига сарви хиромон (ёр) келганини кўрган лола хуснда унга баробар бўла олмаслигини ҳис этгани сабабли гул(дай) юзини пора айлаб, қонга ғарқ бўлади. Навоийдан фарқли ва мукамалликда устозидан қолишмайдиган даражадаги гўзал поэтик тасвир ярата олгани Ферузнинг ижодий камолоти ҳақида яққол тасаввур беради.

Феруз хусни таълилдан ташқари таносиб (*гул, лола, сарв*) ва сифатлаш (*гул юз*) санъатларидан ҳам маҳорат билан фойдаланиб, бу борада Навоий анъаналарини нафақат давом эттириш, баъзан ҳатто такомиллаштириш салоҳиятига эга эканини кўрсата олган. Бу эса, ўз навбатида, шоир ижодини тадқиқ қилган олимларнинг “Феруз мавжуд анъаналарни мукамал ўзлаштирган, бадий санъатга ташналигини устозлар маҳорат булоғидан қондирган моҳир шоир эди”⁸³, деган фикрлари нечоғлиқ асосли экани исботидир.

Навоий ғазалининг мақтаъи:

Эй Навоий, бўлмаса бир пири комил ҳиммати,

Ул йигит бедодидин йўқ махлас имконим менинг.

Феруз ғазалининг мақтаъи:

---

⁸³Давлатёр Р., Матназар Ш. Феруз. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. –Б.198.

*Келди базмим ичра, эй Феруз, ул дилбар букун,
Кўнглига таъсир қилмиш оху афзоним менинг.*

Ферузнинг Алишер Навоийга татаббуъ тарзида битилган бошқа ғазаллари ҳам бор. Бу ғазалларда шоир Навоий ғазалларининг вазни, қофияси ва радифини сақлаш баробарида бадиий санъатлар сонини оширгани, тасвирни ҳар жиҳатдан мукаммал даражага кўтаргани кузатилади.

Умуман, Феруз ғазалнавислик борасида салоҳиятли ижодкор сифатида намоён бўлади. Унинг ғазаллари адабиётимиз тарихида алоҳида ўрин тутадиган ижод намуналаридир.

Ошиқ–маъшуқа–рақиб учлигининг Алишер Навоий “Хамса”сида тутган ўрнини илмий тадқиқ қилган адабиётшунос Узоқ Жўрақуловнинг ёзишича: ““Хамса” образлар тизимидаги ошиқ – маъшуқа – рақиб учлигини “Маҳбуб ул-қулуб” таснифига кўра ўрганиш, аввало, Шарқ-ислом адабиётининг поэтик ўзига хослигини кўрсатса, иккинчидан, “Хамса” образлар тизими моҳиятини тўғри белгилашга олиб келади, деган тезисни илгари суриш мумкин”⁸⁴.

Шоир ўзининг ишқий лирикасида ҳис-туйғуларини, ишққа муносабатини ошиқ ва маъшуқа образлари орқали ифодалайди. Шоир лирикасида маъшуқа тенгсиз гўзал сифатида талқин қилинади. Шунинг учун унга нисбатан “ёр”, “махлиқо”, “махваш”, “хур”, “пари”, “париваш”, “нозанин”, “гул”, “жонон” каби кўплаб анъанавий сифатлар қўлланади. Ошиқнинг ночор ҳоли, доимо висолдан умидворлиги шоир қўллаган “парвона”, “гадо”, “девона”, “булбул” образлари воситасида ёрқин акс эттирилади.

Ишқдан мақсад – висол. Ошиқ учун маҳбубасидан гўзалроқ хилқат йўк оламда. Бошқа ҳеч нарса уни қизиқтирмайди. Шу боис маъшуқанинг ошиқ базмига келиши, шоир наздида, чинакам қувончдир. Унинг қадамига жонни қурбон қилмоқ зарур:

Лутф этиб агар ёринг келса базмингга, Феруз,

---

⁸⁴Жўрақулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. – Тошкент: Турон-Иқбол, 2017. –Б.216.

Бу азиз жонингни мақдамиға қурбон қил.

Рақиб – ишқий лирикада ошиқ ва маъшуқа билан ёнма-ён юривчи образ. “Ағёр”, “Ўзга раҳбон”, “бегона” каби сифатлар билан тасвирланувчи бу образ шоир шеърларида етакчи ўрин тутади. Феруз лирикасида бу “учинчи одам” кўпинча ошиқ ғаму андуҳининг асосий сабабчиси. Маъшуқанинг эътибори кўпроқ унда. Бу эса, табиийки, ошиқнинг бағрини ўртайди:

Ул санамга ўзга раҳбон бор экандур, билмадим,

Кўнгли онинг мойили ағёр экандур, билмадим.

Маъшуқанинг “ўзга раҳбон”и – йўл кўрсатувчиси борлиги, “кўнгли мойили ағёр” эканлиги ошиқнинг юрак-бағрини ўртайди. Лекин ошиқ ўз севгилисининг барча жабру ситамларига сабрли. Ёрнинг қуёш янглиғ юзи кўзини равшан этмагини истайди. Буни интизорлик дардига ягона чора деб билади:

Кўзумни айла равшан меҳр янглиғ оразингдинким,

Бўлубтур тийра, асру торта-торта интизорингман.

Байтда лирик ошиқона кайфиятни тасвирлашда ташбеҳ (*меҳр янглиғ ораз*), тазод (тийра – равшан) санъатларидан усталик билан фойдаланилган. Натижада фикрнинг таъсирчан, тасвирнинг жозибали ва санъаткорона бўлишига эришилган.

Ферузнинг ишқий шеърлари асосан анъанавий йўналишда, бадий тасвир воситалари ҳам ошиқнинг ҳижрон кечинмаларини, маъшуқанинг гўзал хусну жамолини, нозу карашмаларини тасвирлашга қаратилади. Шоир тасвирида маъшуқа ниҳоятда илтифотли, раҳмдил, унинг ҳар сўзи Масиҳ каби ўлик жисмига жон ато этади, унинг жамолидан ошиқнинг шоми субҳга, ағёрнинг субҳи шомга айланади. Ошиқ – шоир дилбарининг бундай илтифотидан шу даражада мамнунки, унга Оллоҳдан олий мақому шодлик тилайди:

Бу оқшом келди ул дилбар адаб бирла салом айлаб,

Ўлук жисмимга жон берди Масиҳосо калом айлаб.

Шабистонимни қилди оразининг меҳридин равшан,
Очиб рухсоридин парда қуёш янглиғ хиром айлаб.

Аён айлаб жамолин қилди шомим субҳга табдил,
Юзи ҳижронида ағёрнинг субҳини шом айлаб.

Келиб юз навъ нозу ишва бирла меҳр этиб оғоз,
Қошимда ўлтуруб деди тили муъжиз калом айлаб

Ки: «Эй, ҳажримда кўнгли лоладек доғ узра доғ ўлғон,
Юрурсан бўйла токи айшу роҳатни ҳаром айлаб?

Висолимға чу еттинг шоду масрур айлабон ўзни,
Баён айла менга сен арзи ҳолингни тамом айлаб...»

Шеър матнига чуқурроқ эътибор берилса, шоир тазод (шабистон – равшан, шом – субҳ, ҳажр – висол), ташбеҳ (Масиҳосо, қуёш янглиғ, лоладек доғ узра доғ), саволу жавоб (ошиқ ва маъшуқа диалоги), талмеҳ (Масиҳосо) каби шеърӣ санъатларни моҳирона қўллагани аён бўлади. Бу орқали ижодкор фикрнинг таъсирчан, ифоданинг санъаткорона бўлишига эришгани кузатилади.

Шоирнинг қуйидаги «Ё, Раб» радибли ғазалида тасвирланишича, маъшуқа ниҳоятда гўзал, унинг «жаҳоноро жамолидан» ошиқ – шоир ҳам ўз базми учун равшанлик истайди. Аммо жафокор ёр ошиққа фақат ранжу алам келтиради. Шеърда маъшуқа портрети мукамал тасвирланган. Бу ҳол Ферузнинг портрет тасвири борасида ҳам юксак маҳорат соҳиби эканлигидан далолат беради. Шоир ёрининг ташқи қиёфасидаги ҳар бир аъзонинг гўзаллигини тасвирлаш орқали унинг ошиққа келтираётган жабр-зулмини кўрсатишга ҳаракат қилади. Бу билан шоир лирик қаҳрамон руҳиятини теранроқ тасвирлашга эришади. Лекин ҳар қандай шароитда ҳам ошиқ ёр лутфу карамига умид боғлайди, сабр қилади:

Етушти ҳажридин жонимға юз ранжу алам, ё, Раб,
Кўруб ҳолимни, кам қилмас манга бир дам ситам, ё, Раб.

Сочи савдосида доим қоронғудур манга олам,
Менинг бу шоми ҳижронимға еткур субҳидам, ё, Раб.

Жаҳоноро жамолидин менинг базмимға ҳам бир тун
Етурғайму экан равшанлиғ ул маҳваш санам, ё, Раб.

Ушбу муножот-ғазалда ҳам ишқ мавзуси юксак бадиият билан қаламга олинган. Ошиққа олам қоронғу эканининг сабаби ёрнинг “сочи савдоси” – унинг сочига етишмоқ орзусининг маҳол эканидин. Шу боис ошиқ Яратгандан “шоми ҳижрон”ига субҳидам етकिрмақни илтижо қилади. Ҳижронда қолган ошиқ базмига фақат маҳвашнинг жамолигина равшанлик етказмоғи мумкин.

Агар лутф айлабон ўз илки бирла берса бир соғар,
Кўнгулда қолмас эрди орзуйи жоми Жам, ё, Раб.

На янглиғ сабр қилсун ул қуёш ҳижронида Феруз,
Зиёд айлар жафосин, айламас бир зарра кам, ё, Раб.

Лирик қаҳрамон Раббига илтижо қилишда давом этиб, агар ёр лутф кўргузиб, ўз кўли билан соғар тутса, Жамшид жомини орзу этмаслигини айтади. Ғазал мақтаби – сўнгги байтида жафосини бир зарра камайтирмасдан кундан-кунга зиёда айлаётган ёрнинг ҳижронига сабр тилайди.

Шоир лирикасида ишқ мавзуи баланд пардаларда куйланади. Феруз гўзал шеърий санъатлар, оҳорли тимсолу ташбеҳлар, тазоду истиоралар воситасида бу кўҳна мавзуда ўз сўзини айтишга муваффақ бўлади. “Муҳаббат эски дард, лекин ҳар бир кўнгил уни янгилайди” дейилгани каби шеъриятда ишқ мавзуини қаламга олмаган шоир қолмаган. Лекин ҳар бир ижодкор унинг янги қиррасини кашф этади, бошқача айтганда, анъана замирида янгилик яратади. Феруз ишқни тараннум қилар экан, мана бундай ёзади:

Ишқ бир ўтдурур, нечукким барқ,

Айламас шоҳ била гадони фарқ.

Тушса ондин кўнгулга бир учкун,

Куйдуруб бошига солур қаро кун.

Таносиб (*ўт – барқ*), тазод (*шоҳ – гадо*), ташбеҳ (*нечукким барқ*) сингари бадий санъатлар имкониятидан маҳорат билан фойдаланган шоир ишққа оҳорли, янгича таъриф беришга ҳаракат қилади ва бунга эришади.

Умуман, Муҳаммад Раҳимхон Феруз шеърлятида етакчи ўринда турувчи ишқ мавзуси шоир томонидан юксак бадий маҳорат билан васф этилган. Шоир анъанавий ошиқ, маъшуқа ва рақиб образларини ўзига хос тасвирлашга ҳаракат қилади, улар воситасида катта аҳамиятга эга фикрларни ифодалашга муваффақ бўлади. Анъанавий ҳисобланган ишқ мавзуси талқинига янгича руҳ беришга эришади.

Феруз шеърлятида ижтимоий мавзу ҳам етакчи ўринни эгаллайди. Шоир бутун Туркистон, жумладан, Хоразм Чор Россияси мустамлакаси исканжасида қолган бир замонда яшаб ижод қилди. Бинобарин, шоир ижодда ижтимоий мавзунини четлаб ўтиши мумкин эмас эди. Тўғри, Феруз шеърлятида мустамлакага очиқдан очиқ қарши ёзилган шеърлар учрамайди. У вассал даражасига туширилган бўлса ҳам, алоҳида хонликнинг ҳукмдори эди. Шу боис мустамлакачилар билан қайсидир даражада муроасага боришга мажбур эди. Шоир лирикасида бу мавзу баъзан ишқий шеърлари таркибида тагмантда ифодалангани кузатилади. Масалан, ижодкорнинг қуйидаги матлаъ билан бошланган ишқий ғазали бор:

Айб айламанг бўлсам ул ой ишқиде нолон, эй рафиқ,

Қилди ҳазин жонимни ҳажр ўтига сўзон, эй рафиқ.

Матлаъ байт мазмунидан кўриниб турибдики, ғазал ишқий мавзуда битилган. Лекин шоир кейинги байтда ўзининг дарду ғам, зулм ҳақидаги қарашларини, бу орқали адолат тўғрисидаги орзуларини мана бу тарзда ифода этади:

Дарду ғам ҳижронида ҳолим кўруб раҳм айламас,

Зулм фузун айлар манга ул номусулмон, эй рафиқ.

Ушбу байтни ва шу мазмундаги шеърларни таҳлил этган ферузунос Гулсара Исмоилованинг ёзишича: “Ферузнинг шу руҳдаги шеърларида замон ва ёр образлари ўзаро бир-бири билан уйғунликда келади. “Золим ёр” – “золим фалак” сўз-образлари орқали шоирнинг ички руҳий изтироби акс этади. Ферузнинг лирик шеърларидаги маъшуқа, ёр образлари кўпинча ўз ўрнини “чарх”, “замон”, “гардун” образларига бўшатиб беради, яъни ёрдан нолиш, унинг бевафолигидан шикоят мотивлари кенг маънодаги замонадан зорланиш ва норозилик туйғусига алмашади”⁸⁵. Жумладан, қуйидаги сатрларда “чархи гардон”дан етаётган ситамлар деганда шоир мустамлака зулмини назарда тутган бўлиши ҳақиқатга яқиндир:

Етар ҳар дам ситамлар жонима ул чархи гардондин,

Кўнгулни асрай олмасман туну кун оҳу афғондин.

Ёғиб жавру жафо тоши бошимға кўҳи андуҳдин,

Бағир қонини тинмай оқизур бу чашми гирёндин.

Бу мисраларда лирик кечинма эмас, ижтимоий дард ифода этилгани яққол сезилиб турибди. Шоир кўнглининг туну кун оҳу афғон чекиши, андуҳ тоғидан бошига жавру жафо тоши ёғилиши, чашми гирёнидан бағир қонининг тинмай оқиши – бу тасвирлар замирида қалб амрига қарши она юртнинг истибдод зулми, зулмати остида қолганидан изтироб оҳанглари акс этгани аён. “Жавру жафо тоши”, “кўҳи андуҳ” истиоралари, “чархи гардон”, “чашми гирён” жумлаларидаги сифатловчи-сифатланмиш муносабатлари шоирнинг кўнгил дардларини ифода қилгани исбот талаб этмайди.

Ёки мана бу сатрлар тағматнида ифодаланган мазмунга диққат қилинса, шоирнинг аслида нимага ишора қилаётгани ойдинлашади:

Ёр саркашу чарх золим айлади бағримни хун,

Бири бўлсун ром, ё Раб, бири бўлсун сарнигун.

---

⁸⁵Исмоилова Г. Феруз даври Хоразм адабий муҳити. Филол. фан. номз. дисс. –Тошкент, 1995. –Б. 48-49.

Солди бир ой ҳажрида жони ҳазиним ичра ўт,
Ё Раб, ўлғай ерга яксон гунбази гардуни дун.

Маълумки, миллий уйғониш даври адабиётида “ёр” образи ижтимоий маънода ҳам фаол қўлланган. Ушбу сатрларда айни шу хусусият кўзга ташланади. Ёр саркаш, чарх золим эканини тасвирлар экан, шоир ижтимоий мазмунни назарда тутгани ҳақиқатга яқиндир. Умуман, ҳазин жони ичра ўт тушган, гардуни дуннинг ерга яксон бўлишини истаган ижодкорнинг ушбу сатрларида изтироб оҳанги етакчилик қилади. Шеърда ёрнинг саркашлиги, яъни ўжарлиги билан чархнинг золимлиги ўртасида тенглик аломати кўйиляпти, – деб ёзади Гулсара Исмоилова. – Бундай бадий қиёсда мантикий асос, табиийлик бор”⁸⁶. Аслида, чархнинг золимлиги мавзусининг бадий талқини мумтоз шеърятда ўзига хос анъана бўлгани маълум. Феруз ғазалида эса ана шу анъанавий истиора замирида шоирнинг истибдод исканжасида қолган мамлакат, мустамлака зулми остида яшашга маҳкум этилган она халқи қисматиға қайғуриш маъноларини англагани айни ҳақиқатдир.

Хулоса қилиб айтганда, бу каби ғазаллар шоир шеърятда ижтимоий мазмун ҳам бетакрор бадийят билан ифодалангани исботидир. Шоир ижтимоий мазмунни баъзан ишқ мавзуидаги лирик шеърлари тағматнига сингдириб юборса, айрим ғазалларида рамзлар, истиоралар замирида ифодалайди. Бу ҳол шоир яшаган давр ва уни ўраб турган муҳит тақозоси сифатида тушунилмоғи зарур.

2.2. Ижодкорнинг диний-маърифий мавзудаги шеърларида мазмун ва шакл уйғунлиги

---

⁸⁶Исмоилова Г. Феруз даври Хоразм адабий муҳити. Филол. фан. номз. дисс. –Тошкент, 1995. –Б. 49.

Муҳаммад Раҳимхон II нинг хонлик даври жуда зиддиятли вақтга тўғри келди. У мустақил 9 йил (1864 – 1873) хонлик қилди. Россия империяси 1873 йилда Хива хонлигини босиб олгандан кейин, 12 августда Россия ва Хива ўртасида сулҳ шарномаси имзоланди. “Гандимён шартномаси”⁸⁷ номи билан тарихда из қолдирган ва 18 моддадан иборат мазкур ҳужжат Хива хонлигини ярим мустамлака ва қарам (вассал) давлатга айлантирди. Шартноманинг 1-моддасида хон мустақил ташқи сиёсат ва савдо-сотикни амалга ошириш, ҳарбий юришлар қилиш ҳуқуқидан маҳрум этилди. Истило даврида хон хазинаси Россияга олиб кетилди. Хон саройини эгаллаган генерал Н.И.Головачевга хон хазинасига кириб, у ердаги нарсаларни назоратдан ўтказган. У билан бирга хазинага кирган шарқшунос А.Л.Кун бор нарсаларни рўйхатга олган.

“Хон саройини мусодара қилишида 300 жилддан иборат Шарқ кўлёма намуналарини йиғиштириб олганман, – деб ёзганди А.Л.Кун. Уларнинг каттагина қисмини тарихий асарлар ташкил қилади. Кўпчилиги ҳозирги хон, яъни қўнғиротлар сулоласи даврида форс тилидан Хива, Турк лаҳжасига таржима қилинган. Бу асарларнинг форс тилидаги асл нусхаси билан бирга сақланаётганлиги, уларнинг кадр-қимматини янада оширади”. Хазинадан олинган ва Рус императори кутубхонасига жўнатилган тарихий ёдгорликлар орасида 129 та ноёб китоб ва 140 та боғлам тарихий кўлёмалар, 30 жилддан иборат шарқ шоирларининг девонлари, 50 томлик 40 та ҳуқуқ ва динга оид асарлар, 18 та “Қуръон” ва 50 та дарслик китоблари бор эди. Улар орасида Алишер Навоий, Мирхонд, Мунис, Огаҳий, Комил Хоразмий, Абулғозий Баҳодирхон каби алломаларнинг “Ҳамса”, “Равзат ус-сафо”, “Қиссаи-ул анбиё”, “Тавсири Қуръон”, “Шарҳи даламлюл ҳайрат”, “Миратти каннот”, “Китоби-рамль”, “Фирдавс ул-иқбол”, “Шоҳиди иқбол”, “Достони Қосим ва Гўрўғли”, “Китоби Саййид”, “Тавсири Кабир”, “Шажараи турк” каби китоблар бор эди. Ушбу халқимизнинг бебаҳо бойлиги ҳисобланган ёдгорликлар

---

⁸⁷Хоразм давлатчилиги тарихи. – Урганч, 2009.

хозирда Санкт Петербургдаги Эрмитаж музейи, Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат кутубхонаси ва Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Шундан кейинги Муҳаммад Раҳимхон II нинг 37 йиллик ҳукмдорлик даври Россияга қарамликда ўтди. Бу даврда Россия бутун Марказий Осиё хонликларини босиб олган эди. Хонликлар ўртасидаги ўзаро урушлар тўхтади, куллик тизими тугатилди. Россиянинг мудҳиш истилоси Феруз саройидаги маданий муҳитни пароканда этолмади ва шоҳ шоирнинг сиёсий – адабий фаолиятига жиддий футур етказолмади. Тинчлик билан давлат ишларини бошқариш ва бунёдкорлик ишлари бошланди. Хон саройидан ва Хива шаҳридан талаб олиб кетилган китобларнинг ўрнини тўлдириш мақсадида 1874 йилда Хива шаҳрида Марказий Осиёда биринчилардан бўлиб тош босмани ишга туширди, Эрондан Иброҳим Султон исмли устани чақиртирди ва Хива тошбосмахонасини ишга туширди, натижада жуда кўплаб нодир китоблар чоп қилинди, устанинг ишини кейинчалик хивалик шогирди Отажон Обдал ўғли давом қилдириб, уни санъат даражасиги олиб чиқди.⁸⁸ Кейинчалик Худойберган Девонов сураткашликни машқ қилиб, Хивада Марказий Осиёда биринчилардан бўлиб фото-кино санъатига асос солди, уни Муҳаммад Раҳимхон ўз ҳимоясига олиб ҳомийлик қилди.

Муҳаммад Раҳимхон ўз даврининг ниҳоятда пешқадам зиёлиси эди. У мусиқашунос, бастакор, мусиқа сирларидан хабардор санъаткордир. Феруз хоразм мақомларини асраб-авайлаш, келгуси авлодларга тўлалигича етказишда буюк мутафаккир Комил Хоразмий ва унинг ўғли бастакор, мусиқашунос Муҳаммад Расул билан катта ишларни амалга оширди. Мирзобоши Комилни Хоразм шашмақомини танбурга мослаб нота ёзишга ундади. Комил “Хоразм танбур нотаси” деб юритиладиган “Танбур чизиғи”ни яратди. Комилдан кейин эса бу ишни унинг ўғли Муҳаммад Расул Мирзо давом эттирди. У Феруз талаби асосида Хоразм шашмақомини етти мақомда танбурга мослаб нота ёзган. Ферузнинг ўзи ҳам бир қанча шеърларга мусиқа

---

⁸⁸Д.Рахим, Ш.Матрасул. Феруз шоҳ ва шоир қисмати.-Тошкент, 1991. – Б.103.

басталаган. Шоир Комилнинг ташвиқи билан бутун шашмақом куйларини мукамал ўрганган, “Наво”, “Сегоҳ” ва “Дугоҳ” мақомларига боғлаб куйлар яратган эди.⁸⁹ Бу куйлар Хоразм мусиқачилари орасида ҳозирга қадар машҳур ва маълумдир. Маълумотларга қараганда, Феруз санъаткорларга созандалик, гўяндалик шаҳодатномасини шахсан ўзи топширган. Муҳаммад Раҳимхоннинг доимий ҳомийлиги туфайли саройда ўнлаб созанда, гўяндалар етишиб чиққан. Матёқуб Позачи, Дўнмас (Қаландар), Машариф Қамбар, Худойберган Мухркан, Бобожон дўст, Абу Шариф Махсум, Бобо Буломончи, Қурёз ота, Мадраҳим Шерозий, Мутриб, Сафо Муғанний каби истеъдодли санъаткорлар шулар жумласидандир. 1882 йилда Муҳаммад Раҳимхон Соний “Хоразм мақомлари халқнинг дахлсиз мулки деб эълон қилинсин”⁹⁰ дея махсус фармон чиқарган. “Ушбу фармони олийга шак келтирган ва мақомларни камситган ёйинки уни бузиб ижро эткан кимсалар қаттиқ жазолансин!” деб алоҳида таъкидлаган. Ферузнинг ўзи ушбу фармоннинг бажарилишини ўта талабчанлик ва қаттиққўллик билан назорат қилиб боргани тарихда маълум. Бир базмда олти ярим мақомнинг муҳим бир шўъбасини ташлаб кетгани учун Муҳаммад Ёқуб позачига 50 камчи урдиргани ёки Бухорои шарифдан келган меҳмонлар олдида “Рост” мақоми ижро қилинаётганида Бобожон буломончи оҳангни бузгани учун унинг уйи томини очтиргани, хатосини англаганидан кейин қайта ёптириб бергани Ферузнинг санъат дахлсизлигини сақлаб қолиш учун нақадар куюнчак, жонкуяр, фидойи бўлганлигидан далолат беради.

Муҳаммад Раҳимхоннинг 1898 йил 12 апрелдаги фармони билан хонлик худудларида қадимдан қолган музейбоп буюмлар тўпланила бошланди. Хоннинг вилоят ҳокимликларига юборган буйруғи шундай эди: - “Қадимдан қолгон ёдгор нима нарсаларни йўқ қилдурмасунлар, ҳар бир тариқа кўҳна жой ва қалъа ва иморат бўлса не тариқа бино бўлгонларни ва кўҳна тилла ва танга ва пуллар бўлса борлаб топиб мунда юборсинлар”. Хоразм асори-атиқалари

---

⁸⁹Хоразм мусиқаси тарихчаси.-Тошкент: Mumtoz so‘z, 2014.

⁹⁰Ўзбекистон адабиёти ва санъати. -Тошкент: 1994 йил, 30 сентябрь.

1890 йилда Тошкентда, 1895 йилда Нижний Новгородда, Бутунроссия кўрказмасида, 1900 йилда Парижда, 1904 йилда АҚШнинг Миссурий штатида ўтган халқаро кўрғазмаларда намоёниш қилинди. Муҳаммад Раҳимхон даврида бошланган бу хайрли ишлар ҳозирги кунларимизда ҳам амалга оширилмоқда.

Муҳаммад Раҳимхон ўзининг узок йиллар давомидаги хонлик даврида жуда кўп воқеаларнинг гувоҳи бўлди. Кўплаб хайрли ишларни амалга оширди. Мактаб ва мадрасалар қурдириб, ёшларни ўз ҳисобидан ўқитган. Бир сўз билан айтганда, халқининг маърифатли, илмли, зиёли бўлишини истаган ва бунинг учун барча шароитларни яратишга ҳаракат қилган. Машҳур шарқшунос олим В. В. Бартольд томонидан “Буюк маърифатпарвар”⁹¹ деб баҳоланган Муҳаммад Раҳимхон – Ферузнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти нечоғлиқ аҳамиятли бўлса, шеърляти ҳам шунчалик қимматлидир. Феруз кўплаб ижодкорлар сингари ўз ижодини дастлаб ишқий шеърлар ёзиш билан бошлади. Кейинчалик мумтоз шеърлятимизда кўп асрлик анъана бўлган диний-маърифий мавзуда ҳам асарлар яратди. Бу ҳақда адабиётшунос Г.Исмоилова қуйидагича ёзади: “Феруз динга кучли эътиқод қўйган, теран ҳурмат билан қараган. Шоирнинг ижодий меросида бу фикримизни тасдиқловчи шеърлар мавжуд. Аксарият ғазаллар орасида шундай мисралар учрайдики, буларда шоирнинг дунёқараши, чин эътиқоди очик сезилиб туради”⁹².

Шоирнинг “пайдо” радибли ғазали ҳамд-ғазал ҳисобланади. Ижодкор девони ана шу ғазал билан очилиши сабаби шунда. Бу ғазалда шоир Аллоҳ таолонинг зотини тафаккур билан англаш мумкин эмаслигини қуйидагича тасвирлайди:

Зиҳи бордур зуҳурингга азал бирла абад пайдо,

---

⁹²Исмоилова Г. Хоразмнинг фозил фарзанди. / Муҳаммад Раҳимхон Феруз. Элга шоҳу ишққа қул. Т.: Ғафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. – Б.5.

Тафаккур айлабон зотинг, қила олмас хирад пайдо.

Аллоҳ таолонинг қудрат соҳиби эканини васф этиб, унга ҳамд-мақтов айтган шоир тўққиз қават осмонни беамад – устунсиз кўтариб қўйганини унинг қудратига далил сифатида келтиради. Бу фикрлар Қуръони карим оятлари асосида яратилгани билан алоҳида аҳамиятга эга:

Бу ҳам бор қудрату сунъунг тасдиқиға бир бурҳон–

Ки, қилдинг бу тўқуз қат осмонни беамад пайдо.

Диний-маърифий мавзуда қалам тебратар экан, Феруз тақдир мавзуини – барча яхшию ёмон ишлар Яратганнинг иродасига қазои қадарга боғлиқ экани мавзусини ҳам четлаб ўтмайди. Мана бу мисралар шоирнинг эътиқодини, дунёқарашини ифодалагани билан алоҳида ажралиб туради:

Бориси хоҳиши тақдиринг ила бўлғуси мавжуд,

Неким гар бандадин оламда бўлса неку бад пайдо.

Феруз шеърлари ичида ҳамд-ғазаллардан ташқари наът-ғазаллар ҳам юксак бадиият билан ижод қилинган. Маълумки, наът ғазалларда пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом васф этилади. Шоирнинг “Элга шоҳу ишққа кул” девонидан ўрин олган қуйидаги наът-ғазал ушбу фикрни тасдиқлайди:

Бўлсун салом беҳад анга субҳ ила масо–

Ким, деди васфини они Фурқон аро Худо.

Субҳ ила масо – куну тун маъносини ифодалайди. Фурқон – Қуръони каримнинг яна бир номланиши. Бу номда ушбу муқаддас илоҳий китобнинг ҳақ билан ботилни ажратиши ўз аксини топган. Демак, пайғамбаримизнинг васфи Қуръонда зикр этилганини таъкидлаган шоир унга куну тун салом йўллаш зарурлигини айтади.

Ул шомиким, Ҳақ амри била айлади уруж,

Топти ҳама мурод ила мақсудини раво.

Бу байтда эса шоир Меърож тунини – пайғамбаримизнинг меърожга кўтарилганлари воқеасини тасвирлаган. Ижодкор бу мўъжизанинг Ҳақ таоло

амри билан амалга ошгани, меърож кечасида пайғамбаримизнинг барча мақсуди раво бўлгани хусусида сўз юритади.

Ҳар ким салому саловат этса одатин,

Шаҳд шафоатин ичадур тонгла ҳашр аро.

Шоир пайғамбаримизга кимки салом ва саловат айтишни доимий одатига айлантирса, Маҳшар кунда – қиёматда ул зотнинг шафоатига муяссар бўлишини чуқур мазмун ва гўзал бадий шакл уйғунлигида ифода этади.

Феруздек шафоатинг умидин этгамен,

Ҳосил қил они лутфунг ила бобини манго.

Шоир ғазал мақтаёида пайғамбар алайҳиссаломнинг шафоатидан умидвор эканлигини баён этади. Аллоҳ таолодан лутф кўрсатишини, ана шу ёруғ ниятига етказишини сўраб, илтижо қилади.

Маълумки, мумтоз адабиётимизни тасаввуфдан ажратиб олиб ўрганиб бўлмайди. Диний мотивлар хусусида ҳам шундай дейиш мумкин. Ҳолбуки, шўро даврида кўҳна адабиёт намуналари дину тасаввуфдан ажратиб ўрганилди. Улардан коммунистик ғояга мос келадиган мазмун қидирилди. Ферузнинг ушбу мавзудаги шеърлари эса умуман ўрганилган эмас.

Диний-маърифий мавзудаги туркум шеърларида шоирнинг олам ва одам, ҳаётнинг мазмуни, иймон моҳияти, инсоннинг маънавий олами ҳақидаги теран қарашлари намоён бўлган. Маълумки, ислом дини қарор топган мамлакатларда яратилган ҳар бир йирик асар Оллоҳга ҳамд билан бошланган. Жумладан, девонлар ҳам ана шу мазмундаги ғазаллар билан очилади. “Ҳамдлар – Яратганнинг мадҳи, мақтови. Унинг тенгсиз қудратига айтилган сано, Ҳақ таолонинг ибтидо ва интиҳодан, яралмишларга хос гуноҳу исёнлардан пок экани таърифи. Инсонни дунёнинг моҳиятини англашга даъват этувчи, теран мазмунни гўзал бадий шаклда ифодалаган бетакрор фикрлар мажмуи. Ҳайратланарлиси шундаки, ҳамдлар мумтоз шоирларимизнинг деярли барчасининг ижодида мавжуд. Лекин бири иккинчисини такрорламаслиги жиҳатидан ижодкор шахс тафаккури ва

истеъдодининг чексиз имкониятларини кўз-кўз қилади гўё”⁹³. Бу жиҳатдан шоир маснавийлари алоҳида ўрин тутди. Жумладан, маснавийлардан бири куйидаги ҳамд билан бошланади:

Эй Қодиру Фаррухи доно,
Халлоқи жаҳон Басийру бино.
Не аввалингда эрур бидоят,
Не бордур охиригга ниҳоят.
Бордурсан анингдек Изиди пок,
Зотинг эта олмас ақл идрок.
Мавжудсан, ўзга борса нобуд,
Борсан ики кавн элига маъбуд.
Муҳтожинг эрур гадою султон,
Лутфу карамингга йўқ ҳадду сон.

Ҳамд мазмунидаги шеърларда, одатда, лирик қаҳрамон шоирнинг ўзи бўлади. Шоир маснавийларида ҳам худди шундай. Шоир ўзининг пургуноҳлигини, гуноҳлар қўлида асири нотавонлигини ўйлар экан, ҳар бир иймонли банда каби Оллоҳнинг раҳматидан умидвор бўлади, маҳшар куни Яратган ҳидоят қилмаса, оғир аҳволда қолишидан қўрқувда эканини изҳор қилади. Негаки, гуноҳ кўп, Ўзидан ўзга мададкор йўқ:

Ким, асру заифу зордурман,
Осию гуноҳкор эрурман.
Дашти ҳавас ичра қолмишам зор,
Ҳирс илкига бўлмишам гирифтор.
Ёдингдин ўлуб мудом ғофил,
Кўнглумда туман хаёли ботил.
Бошдин-оёғим эрур залолат,
Тоатда ишимдурур касолат.

---

⁹³Жабборов Н. Огаҳийнинг огоҳлик сири. // Tafakkur. – Тошкент, 2009, 2-сон. – Б.58.

Лирик қаҳрамон ўзини осию гуноҳкор ҳис этади. Шоир буюк Холик олдида тазарру қилар экан, истиоралардан маҳорат билан фойдаланади. “Дашти ҳавас”, “ҳирс илки” – бу истиоралар ифода этилаётган фикрнинг таъсирчанлигини янада оширади. Феруз бошдин-оёғи залолат, тоатда иши касолат эканини ёзар экан, буни айна ҳақиқат деб қабул қилмаслик керак, назаримизда. Профессор Н.Жабборовнинг Фурқат шеърлари таҳлили мисолида айтилган қуйидаги фикрлари бу каби сатрлар замирида ифодаланган ҳақиқатни чуқурроқ тушунишга ёрдам беради: “Маълумки, ҳақиқат аҳли ҳеч қачон “Мен камолот тимсолиман, гуноҳлардан покман”, демайди. “Гуноҳкорман, осийман, бадкирдорман”, дейди. Ўзини маломат қилади. Шу орқали нафсни енгади, покланади. Нафс кутқусидан халос бўлиш – камолотнинг бош шarti”⁹⁴.

Ўзини гуноҳкор билиш ва бундан тавба қилиш мўминга хос хусусият. Шоирнинг бу мавзудаги шеърларини ўқиганда ана шу жиҳатни ҳар доим назарда тутиш зарур, деб ўйлаймиз. Маснавийнинг давомида яна шундай мисралар бор:

Бўлмишман асири нафси шайтон,
Журму ганоҳимга йўқ ҳадду сон.
Тоатда гарчи нотавонман,
Айларда гуноҳ паҳлавонман.
Мен худ бу сифатман асру гумроҳ,
Ҳолимдин ўзунг эрурсан огоҳ.
Раҳм айла бу навъ ҳолатимға,
Чоҳи ғам аро малолатимға.

Шоир фикрни таъсирчан ифодалашда таносиб (асир нафс, журм, гуноҳ), тазод (журм-тоат, нотавон-паҳлавон), истиора (чоҳи ғам) сингари бадий санъатлардан маҳорат билан фойдаланади. Ўқувчини фикр юритишга, мушоҳадага ундайди. Шоирнинг ушбу маснавийсини мутолаа қилар экан,

---

⁹⁴Жабборов Н. Фурқатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. Филол. фан. д-ри... дисс. – Тошкент, 2004. –Б.73.

шеърият муҳибларининг юксак ақл ва истеъдод эгаси бўлган Муҳаммад Раҳимхон Феруз тазаррусидан, мисралар замиридаги самимий ифодадан таъсирланмаслигининг иложи йўқ.

Феруз – мутафаккир шоир. Унинг диний-тасаввуфий илмларни чуқур эгаллаганига шубҳа йўқ. Шоир сифатида у шеъриятнинг назарий асосларини ҳам теран билади. Бадий санъатларни қўллашдаги маҳорати, шеърий шакл ва мазмундаги мукамал уйғунлик, фикрнинг мантиқий изчиллиги каби хусусиятлар шундан дарак беради:

Кўб манда агарчи журму исён,
Жўшон санга лек баҳри ғуфрон.
Сенсан ики кавн аро паноҳим,
Раҳм айлабон афв қил гуноҳим.
Кўнглум уйин айлагин саросар,
Тавҳид чароғидин мунаввар.
Тоатда қадимни айлагил ҳам,
Лутфунг манга ҳаргиз этмагил кам.

Ушбу маснавийда ифодаланган диний-маърифий мазмун шоҳ ва шоир Ферузнинг дунёқарашини чуқурроқ англаш имконини беиши жиҳатидан аҳамиятлидир. Табиийки, бу дунёқараш дин асослари билан, тавҳид илми билан боғлиқ. “Журму исён” ва “баҳри ғуфрон” бирикмалари ҳосил қилган тазод шоир бадий ниятини ўзи ўйлаган даражада ифодалашда, айниқса, қўл келган. “Кўнглум уйи”, “тавҳид чароғи” истиоралари шоир фикрни ифодалашда муносиб бадий шакл топганидан, муаллиф ижодий услубининг ўзига хослигидан дарак беради. Қуйидаги байтлар шоирнинг фикрни мисрадан мисрага кучайтириб борганини, самимий туйғулари ифодаси учун муносиб шакл топа билганини кўрсатади:

Ман зорға тавба ато қил,
Файзингга замирим ошно қил.
Даҳр элига гарчи подшоман,
Эҳсонинга мустаҳиқ гадоман.

Адлим била фақр элини қил шод,
Эҳсоним ила жаҳонни обод.
...Дунёда мақомими рафиъ эт,
Уқбода расулинга шафиъ эт.
Қўбтур манга раҳматингдин умид,
Қилма мани нотавонни навмид.
Қил бахт ила толеимни Феруз,
Ҳар бир куним айла ийди Наврўз.

Тавба – яралмишларни Яратганга яқинлаштиришга хизмат қилувчи даража. Лирик қаҳрамон ана шу тавбага эриша олган. Шунинг учун ҳам даҳр элига подшо бўлса-да, Ҳақ таолонинг эҳсонига мустаҳиқ гадо эканини иқроф этади. Унинг нияти пок: адолати билан фақр элини шод, эҳсони билан жаҳонни обод қилишга бел боғлаган.

Маснавийнинг сўнгги байтлари дуо тариқасида битилган. Лирик қаҳрамон Яратгандан дунёда баланд даража (рафиъ мақом), охирада Расули акрам (с.а.в.) шафоатини тилайди. Умидвор эканини таъкидлайди. Зеро, аждодларимиз муборак ҳадислар мазмунига баноан умид ва кўрқувни иймон қушининг икки қаноти, дея эътиқод қилганлар.

Феруз – сўнгги байтда бир вақтнинг ўзида шоир таҳаллуси ҳамда луғавий маъносида тенг қўлланиб, ийҳом санъатини ҳосил қилган. Ҳар кунининг ийди Наврўз бўлишини тилаш ҳазрат Навоийнинг “Ҳар тунунг кадр ўлубон, Ҳар кунунг ўлсун Наврўз” байтига ҳар жиҳатдан уйғун.

Диний-маърифий мавзуда ёзар экан, шоир ҳамд баробарида наътга ҳам алоҳида эътибор қаратади. Наът, маълумки, шеърда, ва умуман бадий асарда пайгамбар алайҳиссаломни васф этиш демакдир.

Худо ҳамдидин сўнгра тортиб қалам,
Паямбар дурудини айлай рақам.
Зиҳи суруриким, эрур коинот
Туфайли эрур гар жамоду набот.
Шафиъ ул-умам саййид ул-мурсалин,

Бўлуб пайк анга Жаброил амин.

“Дуруд” сўзига “Навоий асарлари луғати”да қуйидагича изоҳ берилади: мақтов; дуо, салом, яхшилик тилаш⁹⁵. Бу жиҳатдан у “наът” сўзи билан маънодош: пайғамбар алайҳиссаломнинг мақтови. Шоир Худо ҳамдидан кейин мантиқий равишда пайғамбар дурудига ўтади. Шоирнинг ёзишича, жамод – жонсиз табиат, набот – ўсимликлар олами пағамбаримиз туфайлидан яратилган. У шафиъ ул-умам, яъни охиратда умматларини шафоат қилувчи. Саййид ул-мурсалин, яъни Яратганнинг наздида пайғамбарларнинг энг улуғи. Жаброил амин – унинг хабарчиси.

Кейинги сатрларда шоир пайғамбар алайҳиссаломнинг мўъжизаси бўлган машҳур меърож воқеасига ишора қилади, расулуллоҳнинг ислом маърифатини оламга ёйишдаги хизматларини васф этади:

Гаҳи арши аълога айлаб уруж,
Ғазо қилғали гоҳ айлаб хуруж.
Жаҳон мулкани исломобод этиб,
Басе, яхши ишларни бунёд этиб.
Чекиб осий уммат учун кўб таъб,
Ўтуб умри қайғу бирла рўзу шаб.

Шоир эътирофича, пайғамбар алайҳиссалом бутун ҳаётини ислом маърифати ривожига бағишлаган. Гуноҳкор умматлари учун кўп машаққат чеккан, умри туну кун қайғу-изтиробда кечган. Охир оқибатда шарият билан динга ривож беришга эришган.

Наътларнинг моҳиятини наът ғазаллар мисолида таҳлил қилган адабиётшунос Сайфиддин Сайфуллоҳ мана бундай ёзади: “Ғазалларда Расули акрамнинг энг буюк пайғамбар ва энг улуғ хулқ соҳиби экани, хайру саховати, жасорат ва шижоати, етимларга шафқат қилгани, умматини севгани, меърож воқеалари ва ҳоказо мавзулар оят ва ҳадислар орқали мадҳ этилади”⁹⁶. Бу

---

⁹⁵Навоий асарлари луғати (Тузувчилар: П.Шамсиев, С. Иброхимов). Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1973. –Б. 204.

⁹⁶Сайфуллоҳ С. Наът ғазаллар моҳияти. “Хазойин ул-маоний”даги наът ғазаллар китобига сўзбоши. – Тошкент: Ноширлик ёғдуси, 2010. –Б. 3.

фикрни мумтоз шеърятнинг бошқа жанрларига, шу жумладан маснавийларга ҳам тўла татбиқ қилиш мумкин.

Диний-маърифий ва тасаввуфий мавзуларни ёритар экан, Феруз бутун истеъдодини инсонни улуғлашга, унинг бой ички оламини – сийратини, хулқу одобини васф этишга, Яратганни ва ўзлигини таниш, бу ёруғ оламга келишидан кўзланган асосий мақсад-муддаони англаш сингари муҳим масалаларни бадий талқин қилишга интилди. Диний-маърифий мавзуларни бадий талқин этиш, уларнинг инсон камолотидаги ўрнини кўрсатиб бериш, юксак ахлоқий фазилятларни улуғлаш – Ферузнинг ушбу мавзудаги лирик асарларида асосий мавзу бўлди, дейиш мумкин.

Шоир диний мавзуда қалам тебратар экан, бу соҳада ҳам чуқур билим эгаси эканлигини намоён эта билди. Бу мавзудаги асарлари билан ҳам миллий шеърятимизнинг ўзига хос хусусиятларини кўрсата олди. Неча замонлар ўтса ҳам аҳамиятини сақлаб қола оладиган бой адабий-маърифий асарларни мероси қилиб қолдиришга муваффақ бўлди. Энг муҳими, шоирнинг ушбу мавзуда битилган асарлари унинг соф дунёқарашини, пок эътиқодини ўзида намоён этади. Уларнинг мутолааси бугунги ва келажак авлодларнинг маънавиятини бақувват, эътиқодини мустаҳкам қилишга, улар қалбида олижаноб туйғуларни тарбиялашга хизмат қилади.

Диссертациянинг иккинчи бобидаги илмий кузатишларни қуйидагича умумлаштириш мумкин:

Ишқ мавзуси Феруз шеърларида етакчи ўрин тутди. Шоир шеърларидаги ишқ мавзуси талқинини ўрганиш уларда мумтоз адабиётимиз анаъанасига хос ошиқ, маъшуқа ва ағёр (рақиб) образлари ўзига хос бадий талқин этилганини кўрсатади. Ижодкорнинг орзу-армонлари, руҳиятидаги ғалаёнлар, ички кечинмалари, қувончи, изтиробини ана шу учлик орқали ифодаланади.

Шоир лирикасида тенгсиз гўзал сифатида талқин қилинган маъшуқа “ёр”, “маҳлиқо”, “маҳваш”, “хур”, “парин”, “париваш”, “нозанин”, “гул”, “жонон” каби кўплаб анъанавий сифатлар воситасида тасвирланади.

Ошиқнинг ночор ҳоли, доимо висолдан умидворлиги шоир қўллаган “парвона”, “гадо”, “девона”, “булбул” образлари воситасида акс этади. Ишқий лирикада ошиқ ва маъшуқа билан ёнма-ён юривчи образ – рақиб эса “ағёр”, “ўзга раҳбон”, “бегона” каби сифатлар билан талқин этилади.

Ишқ мавзуи талқинида шоир Алишер Навоий, Огаҳий, Мунис каби салафларининг поэтик образ яратиш борасидаги ижодий анъаналарини муносиб давом эттириши баробарида ўзининг индивидуал бадиий маҳоратини ҳам яққол намоеън этади. Поэтик шакл ва поэтик мазмун уйғунлиги борасида ўзига хос ижодий тажрибалар қилади. Оз сўзга кўп маъно юклаш, тасвирнинг бетакрор образлар орқали ифодаланиши борасида маҳорат касб этганини кўрсата олади.

Феруз шеъриятидаги ишқ талқини Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-кулуб” асаридаги “хослар ишқи”га мувофиқ келади. Шоир мазҳар – дунё гўзалини васф этар экан, ҳазрат Навоий таъбири билан айтганда “пок кўзни пок назар била пок юзга солади ва пок кўнгул ул пок юз ошубидин кўзғалиб, бу пок мазҳар воситаси била ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолидин баҳра олади”. Бу жиҳатдан шоир мумтоз адабиётимиздаги анъаналарга содиқ қолди ва уларни ривожлантирди.

Диний-маърифий мавзу талқини Ферузнинг асосан ғазаллари ва маснавийларида ўзининг гўзал бадиий ифодасини топган. Шоирнинг ушбу мавзудаги ғазаллари уч турга бўлинади: ҳамд-ғазаллар, наът-ғазаллар, муножот-ғазаллар. Аллоҳга ҳамд, муножот ва пайғамбар алайҳиссаломга наът руҳидаги бу ғазаллар шоир дунёқарашини, эътиқодини намоеън этгани билан қимматлидир.

Шоир маснавийларини ҳамд, наът ва муножот билан бошлайди. Уларда инсоннинг яратилишидан кўзланган олий мақсад ва одамзод ҳаётининг бу мақсадга нечоғлик мувофиқ келиши ҳақидаги фалсафий мушоҳадаларга кенг ўрин ажратилади. Ҳамдларда лирик талқин замирига Аллоҳ таолонинг исм ва сифатлари, яратувчилик қудрати тасвирида Қуръони карим оятлари ва муборак ҳадислар мазмуни юксак маҳорат билан сингдириб юборилади.

Муножот руҳидаги шеърларда оламларнинг буюк тарбиячиси ҳузуридаги тазарруъ мотиви етакчилик қилади. Наът мазмунидаги шеърларда эса Пайғамбар алайҳиссаломнинг комил сийрати, маънавий-ахлоқий фазилатлари, пайғамбарларнинг сўнггиси ва Одам фарзандларининг афзали экани, Расулуллоҳ (с.а.в.)га Аллоҳ таоло томонидан ато этилган мўъжиза – меърож воқеасининг поэтик талқини берилади.

Шоир ўзининг пургуноҳлигини, гуноҳлар қўлида асири нотавонлиги ҳақидаги фикрларини шеърга солар экан, ҳар бир иймонли банда каби маҳшар куни Яратган ҳидоят қилмаса, оғир аҳволда қолишидан қўрқувига доир туйғуларини самимий ифодалайди. Оллоҳнинг раҳматидан умидвор эканини баён этади. Диний-маърифий мавзу талқинига доир кузатишлар шоҳ ва шоир Ферузнинг дунёқарашини чуқурроқ англаш имконини бериши жиҳатидан алоҳида аҳамиятга эга.

Лирик шеърларида диний-маърифий ва тасаввуфий мавзуларни ёритар экан, Феруз бутун истеъдодини инсонни улуғлашга, унинг бой ички оламини – сийратини, хулқу одобини васф этишга, Яратганни ва ўзлигини таниш, бу ёруғ оламга келишидан кўзланган асосий мақсад-муддаони англаш сингари муҳим масалаларни бадий талқин қилишга интилди ва бунга тўла эриша олди.

III БОБ. ФЕРУЗ ЛИРИКАСИДА БАДИИЙ САНЪАТЛАР, АРУЗ ВА ҚОФИЯ МАСАЛАЛАРИ

3.1. Шоирнинг бадиий санъатлардан фойдаланиш маҳорати

Феруз – илми бадеъ сирларини чуқур эгаллаган, назмда маҳорат билан кўллай олган салоҳиятли ижодкор. Шоир лириканинг қайси жанрида ёзмасин, хоҳ ғазал ё мухаммас, хоҳ маснавий ёки кичик шеърий жанрларда, теран фалсафий фикрни гўзал бадиий санъатлар билан зийнатлади. Бу орқали ўзининг поэтик маҳорати нечоғлиқ баланд эканини кўрсатди. Мумтоз шеърий анъаналарни муносиб давом эттириш баробарида унга янгича руҳ бағишлади. Ижодкор лирикасида бадиий тасвир воситаларидан маҳорат билан фойдаланилгани уларни ўзаро алоқадорликда муфассал ўрганишни тақозо этади. Чунки “...ғазалларда образ яратиш учун шоир фойдаланган бадиий тасвир воситаларининг барчасини эътиборга олмай туриб, уларнинг мураккаб тарзда бирикишидан ҳосил бўлган фактурасини (ўзига хос хусусиятларини) вужудга келтирган маънолар алоқадорлиги ва уларнинг товланиш ришталарининг барчасини ажратиб олиш мумкин эмас”⁹⁷.

Шоир лирикасида бадиий санъатларнинг қўлланиш усулида икки хил ҳолат кузатилади: 1. Шеърни бошдан-охир бир санъат асосига қуриш. 2. Бир шеърда бир қанча бадиий санъатлардан маҳорат билан фойдаланиш. Табиийки, ушбу тасниф маълум даражада шартлидир. Чунки ижодкорнинг айрим лирик шеърлари асосан бир бадиий санъат асосида яратилгани уларда параллел равишда бошқа кўплаб бадиий санъатлар қўлланишини истисно этмайди. Шоир лирикасида бадиий санъатлардан истифода этилиши масаласининг ушбу таснифга таяниб ўрганилиши, шу маънода, шартли эканини таъкидлаш керак. Тадқиқотда таҳлилий фикрларни маълум бир тизимга солиш учун ҳам шу асосда иш кўрилди.

Шеърни бошдан-охир бир санъат асосига қуриш. Феруз девонида бошдан-охир бир бадиий санъатга асосланган ғазаллар бир нечта экани

---

⁹⁷Стеблева И. Семантика газелей Бабура. Москва: Наука, 1982. – С.4.

шоирнинг ушбу шеърий усулдан унумли ва маҳорат билан фойдаланганини кўрсатади. Жумладан, ижодкорнинг:

Офтобосо жамолинг кўргач ўлдум, эй, нигор,

Бекарору бекарору бекарору бекарор –

матлаъли ғазали бунинг ёрқин исботидир. Ушбу ғазал бошдан-охир тақрир санъати асосига қурилган. Атоуллоҳ Ҳусайний таъбирича, бу санъатнинг “...маънонинг тақрири, яъни ани муқаррару муҳаққақ қилмоқ янглиқ нукта учун лафзни тақрорламоқ”⁹⁸ экани эътиборга олинса, Феруз ҳам тақрирдан айни мақсадда фойдалангани аён бўлади. Жумладан, мазкур ғазалнинг кейинги байтида шоир мана бундай ёзади:

Тиғи ишқи ханжари нозингдин ўлдум субҳу шом

Дилфигору дилфигору дилфигору дилфигор.

Ушбу байтда “дилфигор” сўзининг тўрт марта тақрорланиши лирик қаҳрамон руҳиятини, унинг изтиробли кечинмаларини таъсирчан ифодалашга хизмат қилган. Аслида, ушбу байтда бошқа бадий санъатлар, масалан, истиора (тиғи ишқ, ханжари ноз), тазод (субҳ -шом) каби санъатлар имкониятидан ҳам усталик билан фойдаланилган.

Тақрирнинг мазмунни кучайтириш, таъкидлаш мақсадларига хизмат қилиши, бадий сўзнинг таъсир кучини ошириши эътиборга олинса, Ферузнинг ушбу санъатдан самарали истифода этгани сабаблари ойдинлашади. Мана бу байтда ошиқ руҳияти ва қисмати бутун мураккаблиги билан сувратланган:

Оҳу нолам айлади ишқингни охир даҳр аро

Ошкору ошкору ошкору ошкор.

Тақрир санъати Хоразм адабиётида Огаҳий, Комил Хоразмий, Аваз Ўтар ўғли ижодида ҳам кенг қўлланган. Бу санъат, биринчидан, шоир урғу бермоқчи бўлган фикрни таъкидлаб кўрсатишга хизмат қилса, иккинчидан,

---

⁹⁸Ҳусайний А. Бадойиёу-с-санойиъ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – Б. 172.

Ўқувчининг диққат-эътиборини муаллиф кўзда тутган асосий мазмунга каратади. Учинчидан, ғазалда ўзига хос оҳангдорликни таъминлайди:

Ошиқнинг жавр чекиши, маъшуканинг зулм кўрсатиши – мумтоз адабиётда анъанавий тарзда давом этиб келаётган тасвир. Лекин Феруз такрир санъати орқали ана шу анъанавий мазмунга янги руҳ бағишлайди. Кейинги байтда “бешумор” сўзининг тўрт марта такрорланиши ана шу мақсадга хизмат қилган:

Жавру зулминг бўлғондур ман ҳазинға дам-бадам,
Бешумору бешумору бешумору бешумор.

“Кўзнинг йўлда бўлиши” – ошиқ аҳволи руҳиятини содда ва таъсирчан ифодалайдиган ибора. “Интизор” сўзининг такрори орқали ушбу иборанинг таъсир кучи янада ошган:

Ой киби фаррух жамолинг кўргали йўлингда кўз
Интизору интизору интизору интизор.

Ушбу байтда ташбиҳ (ой киби), сифатлаш (фаррух жамол) сингари бадий санъатларнинг ҳам қўллангани шоир ифодаламоқчи бўлган фикрни ўқувчи қалбига шундоқ жойлагани кузатилади. Кейинги байт аввалгисидаги мазмунни давом эттириши баробарида ўқувчи кўз ўнгида образли тасвирни жонлантириши жиҳатидан ҳам қимматлидир:

Ноз ила сўрсанг самандинг сакратиб йўқ сен киби,
Шаҳсувору шаҳсувору шаҳсувору шаҳсувор.

Висол – ошиқнинг олий мақсади. Барча дарду изтироб, жабру зулмга сабр қилиш замирида ана шу мақсад ётади. Унга эришгандагина ошиқ ўзини бахтиёр ҳисоблайди. Ғазалнинг мақтабида ана шу фикр санъаткорона ифодаланган:

Васлинга йўл топса ҳар ким бўлғай ул Феруздек
Бахтиёру бахтиёру бахтиёру бахтиёр.

Таъкидлаш керакки, ушбу ғазалдаги такрор ўқувчига заррача малол келмайди. Аксинча, шеърнинг оҳангдорлигини, мусиқийлигини ошириб,

мисралар жозибасининг ўқувчи қалбига оқиб киришини таъминлайди. Бу ҳол, ўз навбатида, Ферузнинг нечоғлиқ маҳоратли шоир бўлганини кўрсатади.

Ишқий лирикада талмеҳ санъатини қўллаш – буюк тарихий шахслар, машҳур адабий-бадий образлар исмларини келтириш мумтоз шеърятда ўзига хос анъана тусини олгани маълум. Ферузнинг буюк салафлари бўлган шоирлар ижодида талмеҳ санъати билан зийнатланган байтлар алоҳида таъсир кучига эга эканлиги билан ажралиб туради. Бироқ бутун бошли ғазалнинг талмеҳ санъати асосига қурилиши мумтоз шеърятда нисбатан кам кузатиладиган ноёб ҳодиса. Ферузнинг қуйидаги ғазали бошдан-охир талмеҳ санъати билан зийнатлангани жиҳатидан шеърый анъаналарнинг янгилинишига мисол бўла олади:

Лаъли ширинингни таъриф айлаб ўлмиш шахдком,
Анварю Фазлию, Хоқонийу Маснад мудом.

Чашми фаттонинга наргисни нечук ташбеҳ этар,
Сойибу Бедил, Ҳилолий, Ҳофизи ширинкалом.

Ваҳ, не янглиғ шарҳ қилғай оразинг тавсифини,
Унсурию Асжадию Фарруху Саъдий, Ҳумом.

Кўрса ҳуснунг Лайлию Ширинни васф этмас эди
Хусравию ҳам Навоий, Жомию Шайх Низом.

Ўхшатиб бўлмас янги ойға муқаввас қошларинг,
Саййидою Нозиму Лутфий, Киромийу Хисом.

Сарвосо қоматинг васфин қилурда лол ўлур,
Андабилу Равнақу Зийрак масиҳий хуш калом.

Оғаҳию Комилу Феруз, Холис, Чокаринг,

Рожию Мирзою Акмал, Мунису Хокий, Гулом.

Ушбу ғазал Ферузнинг шеъриятдаги даражаси баланд эканига далил бўла олади. Негаки, ҳар бир мисра мазмуни номи келтирилган ҳар бир шоирнинг ижодда эришган юксак мартабасига мос ва мувофиқ. Жумладан, ёрнинг “чашми фаттонини наргисга ташбеҳ этиш” ноўрин экани ҳақида сўзлар экан, Феруз шеъриятда юксак санъаткорлик мақомига кўтарилган Сойиб, Бедил, Ҳилолий ва Ҳофиз номларини тилга олади. Ўз ёрининг ҳуснда тенгсиз эканини васф этар экан, агар бу ҳусну малоҳатни кўрса, буюк хамсанавислар – Хусрав, Навоий, Жомий ва Низомий Лайлию Ширинни васф этишдан тўхтар эди, деган бадий умуллашмага келади. Ғазалнинг сўнгги байти – мақтаъда шоирлар Чокар ва Гулом номлари ҳам тахаллус, ҳам луғавий (қул, хизматкор) маъносида қўлланиб, ийҳом санъатининг бетакрор намунасини яратади.

Шеърни бошдан-охир бир санъат асосига қуриш фақатгина бу ғазалда эмас, бошқа лирик асарларида ҳам учрайди. Бунинг исботи учун тақрир санъати заминиде ижод қилинган мана бу ғазални мисол сифатида келтириш мумкин:

Қилурман ютуб шавқи лаълингда қон,
Фигону фигону фигону фиғон.

Юзунг то мани зордин айладинг
Ниҳону ниҳону ниҳону ниҳон.

Кўзумга қоронғудир ондин бери
Жаҳону жаҳону жаҳону жаҳон.

Тиларман кўзунг фитнасиндин мудом,
Омону омону омону омон.

Эрур қошларинг ишқ эли қатлиға,
Камону камону камону камон.

Гули ҳуснугга етмасун даҳрдин
Хазону хазону хазону хазон.

Кел, эй шўҳ, Феруз кўксини қил
Макону макону макону макон.

Эътибор берилса, ҳар бир байтда такрорланиб келган сўзлар ифода этилаётган мазмунни кучайтиришга, фикрнинг таъсир кучини оширишга, оҳангдорликни таъминлашга хизмат қилган. Ушбу сўзлар такрори ўқувчига заррача малол келмайди, аксинча, сатрдан сатрга ўтган сари бадииятнинг юксалишига, мазмуннинг теранлашувига, мисралар замиридаги фикрнинг таъкидлаб кўрсатилишига олиб келади. Бутун ғазал бошдан-охир ана шундай таъсирчан такрорга асослангани Ферузнинг шоир сифатида катта маҳорат эгаси бўлганлигидан дарак беради.

Саволу жавоб санъати мумтоз адабиётда алоҳида ўрин тутади. Атоуллоҳ Ҳусайний фикрича: “Бу икки навъдур. Биринчи навъи улдурким, саволу жавоб бир кишининг каломинда бўлур, масалан, бир шеърда бир мисра савол, иккинчиси жавоб бўлур ёки бир байт саволу иккинчиси жавоб бўлур. Бу биринчи навъ араб фусаҳосию ажам шуароси қошинда мўътабардур... Иккинчи навъи улдурким, саволу жавоб икки кишининг каломинда воқий бўлур. Бу навъ ажам шуароси орасинда оздур ва ани санъатқа киритмаслар”⁹⁹. Феруз ғазалларидан бири бошдан-охир саволу жавоб санъати асосига қурилгани билан алоҳида ажралиб туради. Бу ғазал Атоуллоҳ Ҳусайний айтган турларнинг биринчисига киради. Мана, ўша ғазал матни:

Дедим: «Кўзумни равшан эт меҳри жамолинг кўрсатиб!»

Деди: «Узорим ўтига жонинг нетарсан ўртатиб?!»

Дедим: «Тараҳҳум айлабон ҳолимға қил наззора»,

Деди: «Кўзум жонинг фигур этгуси ноз ўқин отиб».

---

⁹⁹Ҳусайний А. Бадойиу-с-санойиъ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – Б.189-190.

Дедим: «Висол ичра лабинг шахди менинг комим эрур».

Деди: «Санга бергум ани захри фироқ ичра қотиб».

«Дедим: «Лабингнинг шарбати ширинму ё кавсар суйи?»

Деди: «Бўлурму ҳар суйи оби бақоға ўхшатиб?!»

Дедим: «Недин эркан бугун олам муаттар бўлмоғи?»

Деди: «Сочимни тонг ели юз узра солмиш бутратиб».

Дедим: «Кўзунг бедор қил ноз уйқусидин, эй пари».

Деди: «Бу лаҳза фитнайи нойимни неткунг уйғотиб?!»

Дедим: «Кўзунгдин ўргилай, бир бўса бер Ферузға».

Деди: «Юзумни оғритур ҳар ён хатинг ниши ботиб».

Ғазалнинг биринчи байтида “узорим ўти” истиораси очкич жумла вазифасини ўтаган. Ёр жамолини кўриб, кўзини равшан этмоқ истаган ошиққа маъшуканинг жавоби шундай бўлган: «Узорим ўтиға жонинг нетарсан ўртатиб?!» Яъни маъшуқа юзини кўргач, ошиқ жонига ўт тушиши тайин. Маъшуканинг бу жавоби ошиқни синаш мақсадини кўзда тутган ёки уни огоҳлантириш мазмунини ҳам ифодалаган бўлиши мумкин. Ҳар қандай ҳолатда оз сўзда кўп маъно жамланган.

Кейинги байтда ҳам айни услуб давом эттирилгани кузатилади. Ошиқ: «Тараххум айлабон ҳолимға қил наззора», деса, маъшуқа кўзининг ноз ўқини отиб, ошиқ жонини фиғор этишидан огоҳлантиради. Бу байтда ҳам саволу жавобдан ташқари “ноз ўқи” истиораси байт бадииятини оширган.

Энди ошиқ коми – мақсади маъшуқа лабининг шахди эканини айтади. Раҳм-шафқатдан йироқ маъшуканинг жавоби эса мана бундай: Деди: «Санга бергум ани захри фироқ ичра қотиб». Бу байтда шоир саволу жавоб ва истиора (захри фироқ) санъатлари билан кифояланмай, тазод (лабинг шахди – захри фироқ) санъатидан ҳам маҳорат билан фойдаланади. Натижада байтда теран мазмун ва мукамал бадиият уйғунлиги юзага келади.

Навбатдаги байтда шоир муболаға, истиора (лабингнинг шарбати) ва ташбеҳ санъатини ҳам қўллаб, поэтик талқинни янги босқичга кўтаради. «Лабингнинг шарбати ширинму ё кавсар суйи?» деган саволга маъшуканинг

жавоби бунинг исботидир. Маъшуқа ўз лабини оби бақога қиёслаб, унинг кавсар сувидан ҳам тотлироқ, афзалроқ эканини таъкидлайди.

Феруз кейинги байтда саволу жавоб ёнига ҳусни таълил санъатини ҳам қўшиб, бадий тасвири мукаммаллаштиради. Яъни олам муаттар бўлмоғи сабабини сўраган ошиққа жавобан маъшуқа «Сочимни тонг ели юз узра солмиш бутратиб», дея лутф қилади. Кўзини ноз уйқудан уйғотмоқни сўраб қилган илтижосига эса фитнаи нойни уйғотмаслик заруратини айтиб огоҳлантиради.

Ушбу ғазалда бошдан-охир қўлланган саволу жавоб санъатининг моҳиятини замондош олимларимиздан Анвар Ҳожиаҳмедов: “...шеър мисраларида икки шахс, кўпинча ошиқ билан маҳбуба ўртасидаги савол ва жавобни акс эттириш усули”¹⁰⁰, дея изоҳлайди. Таъкидлаш керакки, бу усул Феруз шеърлятида бадий хусусият даражасига кўтарилган. Шоир бир қанча ғазалларида бу усул имкониятларидан маҳорат билан фойдалангани кузатилади. “Феруз ғазалиётининг ажойиб хусусиятларидан бири шуки, – деб ёзади профессор Нусратулло Жумахўжа. – “саволу жавоби ошиқ ва маъшуқ” услубидаги ғазаллар кўп. Бу услубдаги ғазаллар Хива адабий муҳитида Муҳаммадризо Огаҳий девонида асосий ўрин тутар эди. Феруз ушбу услубни устози Огаҳийга муҳаббатдан орттирди”¹⁰¹.

Шоирнинг қуйидаги воқеабанд ғазали ҳам бошдан-охир савол-жавоб усулида ижод этилган:

Кулуб деди манга бу кеча дилдор:
«Бўлубмусан манга асру гирифтор?»

Дедимким, «Ошиқи зорингман, оре,
Нетайким, васлинга йўл бермас агёр.

¹⁰⁰Ҳожиаҳмедов А. Шеър санъатларини биласизми? – Тошкент: Шарк, 2001. – Б.15.

¹⁰¹Жумахўжа Н. Миллий мустақиллик мафқураси ва адабий мерос (XVII-XIX асрлар ўзбек шеърляти асосида): Филол. фан. д-ри... дисс. - Тошкент, 1999. – Б. 56.

Санга ағёр ҳамдам бўлса бир дам,
Менинг бағрим бўлур афгору афгор.

Бу ҳолимни кўруб, қилғил тараҳхум
Бўлубман дарди ишқингдин бәсе зор...»

Табассум бирла дур сочиб сўзидин,
Дедиким: «Не ғараз бу сўздин, эй ёр?»

Дедим: «Лаълингдин этгил бўса эҳсон»,
Деди: «Бу нукта бордур асру душвор».

Кўруб ул дамда беҳад изтиробим,
Деди: «Феруз, бўлгум санга ғамхор».

Ушбу шеърнинг аввалги таҳлил этилган ғазалдан фарқи шундаки, Маъшуканинг кулиб берган «Бўлубмусан манга асру гирифтор?», деган синовчан саволидан кейин ошиқнинг дил изҳори анча батафсил берилган. Ошиқ изҳорида ағёрнинг ёр васлига йўл бермаётганидан изтироб оҳанги яққол сезилади. Ошиқ – маъшуқа – ағёр образлари учлиги иштирок этгани, ифоданинг самимийлиги, бадий тасвир воситаларидан маҳорат билан фойдаланилгани ғазалнинг поэтик мукамаллигини таъминлаган.

Ферузнинг сўз қўллаш маҳорати беқиёс. Баъзан бирор сўзни ўринли такрорлаш орқали ҳам мазмуннинг таъсир кучини ошириб юборади. Жумладан, “*Санга ағёр ҳамдам бўлса бир дам, Менинг бағрим бўлур афгору афгор*” сатрларида “афгору афгор” такрори бунинг ёрқин мисолидир. “Бу ихчам руҳбоб ҳикоят тарзидаги воқеабанд ғазалдир, - деб ёзади профессор Нусратулло Жумаҳўжа. – Унда ошиқ ва маъшук мулоқоти ҳамда ширин суҳбатининг изчил тасвири мужассамлаштирилган. Ғазал мундарижаси уч босқичдан иборат. Биринчи босқичда маъшуқа ошиқдан раҳм-шафқат

юзасидан ҳол-аҳвол сўрайди. Иккинчи босқичда ошиқ маъшуқа ҳажридаги ағёр рақобатидаги зору ночор аҳволини шарҳлайди. Ўзининг вафо-садоқатини изҳору исбот этади. Учинчи босқичда маъшуқа ошиқнинг изтиробларини тушунади, унинг фидойилигига ишонади ва ғамхўрлик ваъда этади. Ғазалнинг ғоявий мазмуни самимий муҳаббат соҳиби, музтариб ҳасби ҳолини ёрига тушунтириб, шарҳлаб бера оладиган, садоқатли ошиқ вафога муяссар бўлади, деган мантиқий хулосани таъминлайди”¹⁰².

Мазкур ғазаллар таҳлили Феруз шеърлятида муайян ғазалнинг бошдан-охир бир бадий санъат асосида яратилиши ижоди принцип даражасига кўтарилганини кўрсатади. Шоирнинг юксак маҳорат соҳиби эканини тасдиқлайди.

Умуман, Феруз лирикасида бадий санъатлар шунчаки зийнат вазифасини ўтамай, поэтик шакл ва мазмун уйғунлигини таъминлаган. Шоир ижодий ниятининг тўлақонли ифода этилишида муҳим восита бўлган.

Бир шеърда бир қанча бадий санъатлардан маҳорат билан фойдаланиш. Бу хусусият Феруз ижодида етакчи ўрин тутишини таъкидлаш керак. Бадий санъатларни қўллаш борасида шоир ўзига хос йўлдан борди ва юксак ижодий натижаларга эришди. Ижодкор лирикаси ана шу муаммо кесимида таҳлил этилганда, бир байтда бир неча санъатни маҳорат билан қўллаш орқали шеърнинг бадий жиҳатдан юқори бўлишини таъминлагани кузатилади.

“Чиройли далиллаш” маъносини англатувчи ҳусни таълил санъати Шарқ шеърлятида ҳар бир шоир ижодида ўзига хос тарзда қўлланади, чуқур маъноли фикрни гўзал бадий шаклда ифодалашда муҳим аҳамият касб этади. Ферузнинг лирикасида ҳусни таълил санъатидан кенг фойдаланилган. Жумладан, қуйидаги байт ана шу санъатнинг бетакрор намунаси эканлиги билан алоҳида ажралиб туради:

---

¹⁰²Жумахўжа Н. Миллий мустақиллик мафқураси ва адабий мерос (XVII-XIX асрлар ўзбек шеърляти асосида): Филол. фан. д-ри... дисс. - Тошкент, 1999. – Б. 57.

Сайри боғ этсанг агар, эй сарвқадду гулбадан,
Сарв аёқингға қўяр бош, чок этар гул пирохан.

Яъни сарвқад, гулбадан ёр боғ сайрига чиқар бўлса, унинг гўзаллигига махлиё бўлган, тан берган сарв оёғига бош уради, гул эса, унинг хусну малоҳатига ҳасад қилганидан ёқасини йиртади. Биргина “Ёр гўзалликда тенгсиз” деган фикрни далиллаш учун шоир хусни таълил санъати баробарида ташхис (*сарвнинг ёр оёғига бош қўйиши, гулнинг ёқасини йиртиши*), таносуб (*боғ, сарв гул*) санъатларидан ҳам маҳорат билан фойдаланади. Бадииятнинг мукаммал намунасини яратади. Фикрнинг санъаткорона ифодасига далил бўла олади.

Ёки мана бу байтда шоир ташбеҳ санъати воситасида ёрнинг гўзалликда тенгсиз экани тасвирланади. Ёрнинг орази – хусн осмонининг қуёши, дея васф этилади. Латофат ичра ундан ҳам аъло экани санъаткорона таърифланади:

Хусн авжининг хуршидидур, эй моҳсиймо, оразинг,
Билким, латофат ичрадур ондин ҳам аъло оразинг.

Кейинги байтда ташхис (жонлантириш), сифатлаш (мусаффо ораз) сингари бадий санъатлардан маҳорат билан фойдаланган шоир фикрни янада гўзал шаклда ифодалашга эришади:

Кун зоҳир айлаб инфиол ўлди шафақ ичра ниҳон,
Субҳи саодатдин тулуъ этгач мусаффо оразинг.

Яъни саодат тонгида маъшуқанинг мусаффо орази намоён бўлгач, кун ўзининг бунчалик нурафшон эмаслигидан хижолат чекиб, шафақ ичига яширинади. Байт яхлит ҳолда хусни таълил – чиройли далиллаш санъатининг нодир намунасидир.

Феруз шеърляти фақат мазмун жиҳатидангина эмас, бадий тасвир воситаларининг хилма-хиллиги ва қўлланиш маҳорати билан ҳам алоҳида ажралиб туради. Маълумки, мумтоз шеърлятда ижодкорлар 120 дан ортик бадий санъат турларидан фойдаланган. Шу жумладан, Феруз ҳам лирик асарларида бадий санъатлардан маҳорат билан истифода этган. Мақсуд Шайхзода ҳазрат Алишер Навоий шеърларини таҳлил этар экан, “Бадий

санъатларни билиш шеърда мавжуд бўлган мураккаб образларни англашга ёрдам беради”¹⁰³, дея таъкидлаган эди.

Феруз ижодида тажоҳул ул-ориф санъати маҳорат билан қўлланган. Атоуллоҳ Хусайнийнинг: “Тажоҳул ул-ориф андин ибораттурким, сўзлагувчи бир нимани билур, аммо бир нуқта билан ўзни билмагандек кўрсатур”¹⁰⁴, деган таърифи ушбу санъатнинг моҳиятини ифодалайди. Шоирнинг ушбу санъат маҳорат билан қўлланган қуйидаги байти ана шу таърифга ҳар жиҳатдан мувофиқдир:

Тишларинг дурму бўлур зоҳир табассум айлагач,
Ҳуққайи ёкут аро бир неча ахтарму экан?!

Шоир, аслида, ёр табассум айлаганда унинг тишлари дурдек оқ экани зоҳир бўлишини билади. “Қимматбаҳо тошлар солинадиган қутича”¹⁰⁵ маъносини англаувчи “ҳуққа” сўзи “ҳуққайи ёкут” бирикмасида мажозан ёрнинг қизил лабини билдириши эътиборга олинса, ижодкор ана шу лаб ичидаги тишларни ахтар – яъни юлдузга қиёслайди. Лекин бунга била туриб, савол аломати орқали ўзини билмасликка солади. Ушбу санъатни қўллашдаги ана шу хусусиятни адабиётшунос Анвар Ҳожиаҳмедов қуйидагича ифодалайди: “Тажоҳули орифона қўлланган байтларда кўпинча маҳбуба қиёфаси қиёсий ҳолда тасвирланади, бир ёки бир неча нарсага ўхшатилади, лекин узил-кесил фикр билдирилмайди. Шоирнинг билиб билмасликка солиши шартли бўлиб, асл мақсад таъриф ёки тавсифдан, ёр қиёфасини мувофиқ тарзда гавдалантиришдан иборат бўлади”¹⁰⁶.

Мазкур ғазалнинг кейинги байтларида ҳам шоир ифодалаётган фикр ушбу санъат воситасида бадиий зийнатланади:

Оразидин тийра кулбам равшан этган бу кеча
Моҳи анварму ва ё ул ҳури пайкарму экан?!

¹⁰³Шайхзода М. Устоднинг санъатхонасида. /Асарлар. VI томлик IV том. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б.224.

¹⁰⁴Хусайний Атоуллоҳ. Бадойиъу-с-санойиъ. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. –Б.132.

¹⁰⁵Навойи асарлари луғати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б. 782.

¹⁰⁶Ҳожиаҳмедов А. Шеър санъатларини биласизми. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б.8.

Адабиётшунос Иқболлой Адизованинг фикрича: “Тажоҳули ориф санъати шеърда фақат ташқи зийнатлаш вазифасини бажарибгина қолмайди. Балки қисқа ҳажмда кенг, чуқур ва сирли маъноларни етказиш кўламига ҳам эга. У матн ортида яширин, кўпқатламли мазмунни сирлар сандиқчаси каби ўз қобиғида сақлайди”¹⁰⁷. Феруз ғазалидан олинган юқоридаги байтларда айни хусусият кузатилади. Жумладан, иқтибос сифатида келтирилган байтда, ташқаридан қараганда, ёр юзи ошиқнинг қоронғу кулбасини ёритгани айтилиб, унинг нур таратган ойми ёки хури пайкарми экани сўралаётгандек таассурот қолдиради. Аслида эса, тажоҳули ориф санъати замирида ошиқ ва маъшуканинг дийдорлашгани мазмуни яширинган.

Элни ҳайрон айлаган, Феруз, ҳусниға сенинг

Дилбарингму ё бизинг сарву суманбарму экан?!

Ғазалнинг мақтаёида шоир ҳусни билан элни ҳайрон айлаган гўзалнинг ўз ёри экани ҳақидаги фикрни очиқ ифодаламай, билиб билмасликка олиш орқали “Дилбарингму ё бизинг сарву суманбарму экан?!” – дея гўзал бадиий шаклда талқин этади. Ушбу байтда фикр шарқона назокат билан ифодалангани жиҳатидан ҳам қимматлидир.

Феруз шеърлятида “...қасида ва ғазал учун хос бўлган ва шеърнинг семантик-синтактик структураси билан алоқадор шеърый санъат”¹⁰⁸ саналган **радду-л-матла** санъати ҳам маҳорат билан қўлланган. Адабиётшунос Ёқубжон Исҳоқов Алишер Навоий ғазалиёти таҳлилидан келиб чиқиб, ушбу санъатга қуйидагича таъриф берган: “Радду-л-матла – ғазал ёки қасида матлаидаги мисралардан бирини кейинги байтлардан бири таркибида ёки мақтада муайян мақсад билан янгича стилистик аспектда такрорлаш санъатидир”¹⁰⁹. Олим ушбу бадиий санъатнинг номланиши нисбий эканини, бу санъатда матла тўлиқ ҳолда эмас, балки одатда биринчи мисраси такрорланишини таъкидлайди. Ферузнинг бир қанча ғазаллари ана шу санъат

¹⁰⁷ Адизова И. Увайсий шеърлятида поэтик тафаккурнинг янгиланиши. Монография. Тошкент: Muharrir, 2020. –Б. 230.

¹⁰⁸ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. –Б.133.

¹⁰⁹ Ўша асар. – Б.133.

асосида ижод этилган. Жумладан, шоирнинг қуйидаги ғазали ушбу санъатнинг гўзал намунасидир.

Эй сабо, бергил хабар, оромижоним қайдадур?

Сарвқаду гулпираҳан, ғунчадаҳоним қайдадур?...

Топмадим ул гул висолидин хабар Феруздек,

Эй сабо, бергил хабар, оромижоним қайдадур?

Бу ўринда такрор мазмун тақозоси билан амалга оширилган бўлиб, муаллиф ижодий ниятини мантиқан изчил ва таъсирли ифодалашга хизмат қилган. Шоир матлада тансиқу-с-сифат (сарвқад-гулпираҳан-ғунчадаҳон) санъатини қўллаш орқали ёр суратини латиф сифатлар воситасида тасвирлайди. Мақта-байтда ёр висолидан бенасиб ошиқ кечинмалари таъсирчан талқин этилган.

Мумтоз шеърятимизда, хусусан, Алишер Навоий лирикасида раддул-матланинг икки тури қўлланилган. Булар: 1) такрор матла билан иккинчи байтда; 2) матла билан мақта байтда. Феруз ғазалиётида бу санъатнинг фақат иккинчи тури қўлланилгани кузатилади. Қуйидаги ғазалда радду-л-матланинг биринчи ва сўнгги мисраларда ифодалангани ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди:

Эй фалак, нетдим сани, душманлиғ изҳор айладинг,

Нотавон кўнглум туганмас ғамға дучор айладинг...

Бир йўли айланмайин Ферузнинг коми била,

Эй фалак, нетдим сани, душманлиғ изҳор айладинг.

Маълумки, ҳар бир ғазалда етакчи ғоя аксар ҳолларда шоҳбайтда, баъзан бир неча байтда, айрим ғазалларда ҳаттоки бир мисрада ҳам ифодаланиши мумкин. Радду-л-матла кўпинча ғазалдаги етакчи фикрни таъкидлаб, урғу бериб кўрсатишга хизмат қилади. Чунки "...бу санъатнинг матла ва мақтадаги типи бошқача характерга эга: унинг вазифаси ғазалдаги етакчи фикрни ёки

фикр, тасвир билан алоқадор бўлган асосий объектни ёки унинг муҳим бир қиррасини алоҳида таъкидлаб, бўрттириб кўрсатишдан иборат”¹¹⁰.

Юқоридаги ғазалда етакчи ғоя – фалакдан шикоят. Ғазалда ошиқ-маъшуқа-ағёр образлар учлиги ўртасидаги зиддият бутун мураккаблиги билан сувратланади. Лирик қаҳрамон фалак уни малаксиймо ҳабибидан айри этиб, ғулсурат, девсийратлар билан ёр айлагани учун ғам чекади. Ношод хотирини бир дам ҳам васл ила васл билан қувонтирмай, доимо дарду фироқ аро зор этганидан изтиробини билдиради. Ҳажр тиғидан жисмини бошдан-оёқ яро қилиб, зор жонини машаққат билан афғор айлаганидан куйинади. Висол давлатини ағёрга муяссар кўриб, кўнглини меҳнату ҳажрга сазовор этганидан озор чекади. Лаби майгун, кўзи хумор ёр хижрони аро кўзларида қон ёшини равон, жонини бемор айлаганидан ҳасратини баён этади. Маълум бўладики, шоир радду-л-матла ҳисобланган мисрада ғазалнинг етакчи фикрини ифодалаган. Лирик қаҳрамоннинг кейинги изҳорлари ана шу етакчи фикрни тасдиқлашга, чуқурлаштиришга, мантикий ниҳоясига етказишга хизмат қилган.

Феруз ижодида кўпинча бир ғазалда муайян бадиий санъат етакчилик қилиши ҳолати кузатилади. Бу ҳол, биринчидан, шоир ғазалларидаги бадиий тасвирнинг ўзига хослигини кўрсатса, иккинчидан, тажожули ориф санъати ижодкор шеърларида фаол қўлланганидан дарак беради. Қуйидаги ғазал матни ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди:

Гулшан ичра сарв ёхуд ул қади мавзунмудур?

Наргис эрканму ва ё ул чашми пурафсунмудур?

Ёрнинг қадди сарвга, кўзи наргисга қиёсланиши мумтоз шеъриятда анъана экани маълум. Лекин ана шу анъанавий ташбеҳни тажожули ориф санъати воситасида оҳорли ифодалай олгани шоирнинг маҳоратига далилдир. Ушбу байтда, ташбеҳ ва тажожули орифдан ташқари, *гулшан*, *сарв*, *наргис* сўзлари ҳосил қилган таносуб ҳам байтга бадиий зийнат бағишлаган.

---

¹¹⁰Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. –Б.133.

Ул гул олмишму қизил гул илкига бу боғ аро,
Ё шаҳиди ишқ қонидин қўли гулгунмудур?

Байт яхлит ҳолда ҳусни таълил санъатига мисол бўла олади. Атоуллоҳ Ҳусайний бу санъатнинг моҳиятини: “...бир ниманинг бир сифатин иқроп қилурлар ва ул сифатни исбот қилиш учун ул ниманинг ўзига муносиб бир иллату сабабини келтирурларким, ҳақиқатда ул сабаб бўлмағай, лекин лутф эътибори била ани сабаб қилган бўлурлар”¹¹¹, дея очиклагани эътиборга олинса, ушбу байтда айни шундай тасвир берилгани кузатилади. Шоир гул (ёр)нинг боғда қўлига қизил гул тутиб турган ҳолатини лутф этиб, ишқ шаҳиди (яъни ошиқ) қонидан қўли гулгун бўлгани (қизаргани) билан изоҳлаяпти. Бундан ташқари, байтда “гул” сўзининг икки ўринда бошқа-бошқа маънода қўлланиши орқали тажниснинг гўзал намунаси яратилган. “Гул”, “боғ” сўзлари ҳосил қилган таносуб шоирнинг бир байтда бир вақтнинг ўзида бир неча санъатни маҳорат билан қўллай олишига далил бўла олади.

Гул нечук гулгун юзунга ўзни монанд айлағай –
Ким, онинг ранги юзунгдин дам-бадам афзунмудур?

Бу байтда ҳам поэтик мазмун яхлит ҳолда ҳусни таълил санъати асосига қурилган. Гул ўзини ёрнинг гулгун юзига қиёслагани шоирнинг эътирозига сабаб бўлади. Унинг фикрича, гулнинг гўзаллиги ёр юзидан ранг олгани сабаблидир. “Гул” ва “гулгун” сўзлари ҳосил қилган иштиқоқ, “гулгун” ва “юзунга” сўзлари ифодалаган сифатловчи-сифатланмиш муносабатлари байтнинг юксак бадииятини таъминлаган.

Гул уза шабнамму ёхуд булбул ашки ҳажридин
Гул боши узра нисор ўлғон дури макнунмудур?

Бутун бошли ғазал матнини тўлиқ ёки аксар байтларини бир санъат асосига қуриш – Феруз шеърятининг хос хусусиятларидан. Ушбу таҳлил этилаётган ғазал иккинчи турга мансуб. Яъни аксар байтлари, жумладан ушбу байт ҳам яхлит ҳолда ҳусни таълил санъатининг бетакроп намунаси бўлиб

---

¹¹¹Ҳусайний Атоуллоҳ. Бадойиъу-с-санойиъ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – Б.138.

келган. Устига шабнам тушган гул – шоир буни хусни таълил асосида чиройли далиллайди: у бамисоли ҳажр азобида қийналган булбул кўзёшидан гул бошига сочки бўлган сара дурлардир. Бундан ташқари, “гул” ва “булбул” сўzlари ҳосил қилган таносуб ҳам байтнинг бадий мукамаллигини таъминлашга хизмат қилган.

Буки, тинмай гулшан ичра нола айлар андалиб,

Ул дағи бир гул ғамидин ман киби дилхунмудур?

Ғазалнинг ушбу байтида “гулшан”, “андалиб”, “гул” сўzlари асосига қурилган таносуб санъати асосий ўринда туради. Шоирнинг маҳорати шундаки, байтда “гул” сўзини бир вақтнинг ўзида икки маънода қўллаб, ийҳом санъати воситасида ҳам фикрнинг бадииятини юксалтирган. Биринчи маъноси: у (андалиб – булбул) ҳам мен каби бир гул ғамидан бағри қонми? Иккинчи маъноси: у ҳам мен каби бир гул (гулюзли ёр) ғамидан бағри қонми?

Таъкидлаш керакки, гул тимсоли Ферузгача бўлган даврдаги адабиётимизда ҳам етакчи ўрин эгаллагани маълум. “Ўзбек мумтоз шеъриятида асарга лирик оҳанг ва нозик мазмун бағишлашда гул тимсоли, унинг рамзий маънолари фавқулодда катта роль ўйнаган. Айниқса, Алишер Навоий назмида бадий тимсол хусусиятлари яққолроқ намоён бўлган. Бадий тасвир усуллари ёрдами билан ошиқ қиёфаси, ички олами, қалбида мавж урган эҳтирослари таъсирчан, жозибали ифодаланган”¹¹².

Дўстлар, Лайлини гулрўйимга ташбиҳ айламанг –

Ким, онинг девонаси мен зордек Мажнунмудур?

Ушбу байтда талмеҳ энг асосий бадий санъат сифатида образли тасвир муваффақиятини таъминлаган. Лирик қаҳрамон гулрўйини Лайлига ташбиҳ этмасликни сурайди. Ўзининг ёр кўйида девоналиги Мажнундан ҳам ўтганини таъкидлайди. “Дўстлар” ундалмаси ифодалаган нидо, “мен зордек Мажнунмудур” жумлаларидаги ташбиҳ санъатлари мазмуннинг таъсирчан, байтнинг бадий жиҳатдан юксак бўлишини таъминлаган. Поэтик мазмун ва

---

¹¹²Ўтанова С. Мумтоз шеъриятда гул ва ранг тасвири. /Мумтоз адабиёт масалалари. –Тошкент, 2006. –Б.92.

шакл уйғунлигига эришишда бир вақтнинг ўзида бир неча бадиий санъатларни маҳорат билан қўллай олгани ижодкорлик салоҳиятининг асосий шартларидандир. Феруз ана шу даражага кўтарила олган шоир.

Ғазалнинг мақтаёсида матлаъда бошланиб, мантиқий изчилликда ривожланиб келган бадиий тасвир поэтик умумлаштирилади:

Эй кўнгул, ул гул висоли ичра шод эткан сани,

Бахти Ферузингму ёхуд гардиши гардунмудур?

Яъни шоир ўз кўнглига мурожаат қилади ва ул гул (ёр) висоли ила сени шод этган Ферузлик бахтими ёки айланиб турувчи фалакнинг ишими, дея хулоса қилади. Эътибор берилса, бу хулоса савол аломати билан яқунланади. Аслида, ғазал бошдан-охир саволлар билан келади. Уларнинг айримлари риторик сўроқ экани, яъни саволнинг ўзидан жавоби англашилиши назарда тутилса, бундай ифода тарзи ижодкор услуби даражасига ўсиб чиққани аён бўлади.

Ушбу ғазал нафақат бадиий санъатлар қўлланиши борасида шоир маҳоратини кўрсатади, балки Ферузнинг ишқ борасидаги қарашлари моҳиятини ифодалагани билан ҳам алоҳида аҳамиятга эга.

3.2. Ижодкор шеъриятида аруз ва қофия

Шарқ мусулмон халқлари адабиётида бўлгани каби ўзбек мумтоз адабиётида ҳам аруз вазни ижодкор маҳоратини белгилайдиган муҳим адабий-эстетик омиллардан биридир. Чунки “...шеърый асарда танланган вазн ва шоирнинг ундан фойдаланишдаги маҳоратини кашф этиш ижодкорнинг бадиий салоҳияти даражасини белгилашга имкон бериши шубҳасиз. Зеро, ҳар қандай шеърый асарда вазн тасодифий танланмайди. Ижодкор ўз ғоявий-бадиий ниятидан келиб чиққан ҳолда ўзи ифодаламоқчи бўлган ғоялар, тасвирламоқчи бўлган лирик ёки эпик тимсоллар, асарда акс эттирилувчи воқеалар, ҳиссиётларни юксак бадиият билан жилолантиришга қўл келадиган

шеъррий ўлчовларга мурожаат этади, уларнинг ритм-оҳанг имкониятлари заминиди таъсирчан, мазмундор ва нафис мисралар, байтлар, бандлар яратади”¹¹³. Муҳаммад Раҳимхон Феруз ҳам шеърларида аруз вазни имкониятларидан самарали фойдаланди.

Ферузнинг “Элга шоҳу ишққа кул” тўпламидан ўрин олган шеърларида арузнинг рамал (47 ғазал, 3 мусаддас), ҳазаж (25 ғазал, 1 мухаммас, 1 маснавий), ражаз (13 ғазал, 1 мухаммас), мутақориб (3 ғазал, 1 маснавий), музориъ (3 ғазал), мунсарих (1 ғазал), мужтасс (1 ғазал), хафиф (1 маснавий) сингари саккиз баҳрига доир ижод намуналари учрайди. Шоир ўзбек мумтоз шеърлятида фаол қўлланган вазнлар қатори кам учрайдиган вазнларда ҳам шеърлар ёзган. Бу эса, шоирнинг, биринчидан, аруз илмини мукамал эгаллаганидан далолат берса, иккинчидан, назарий билимларини ижодда маҳорат билан қўллай олганини кўрсатади.

Юқоридаги статистик маълумотдан ҳам кўриниб турибдики, Феруз шеърлятида энг кўп қўлланган баҳр бу – рамал. Шоир ғазалларининг аксари – 34 таси *рамали мусаммани маҳзүф* вазнида битилган. Биргина мисол:

Ёр саркаш, чарх золим айлади бағримни хун,
Бири бўлсун ром, ё Раб, бири бўлсун сарнигун.

Тақтиъси куйидагича:

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
– V – – / – V – – / – V – – / – V –

Ҳазрат Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асарида ушбу вазннинг муסיқий ва адвор илмига бениҳоя мувофиқ экани айтилган¹¹⁴. Бобур “Мухтасар” асарида ушбу вазн ҳақида мана бундай ёзади: “Бу вазн форсийда ва туркийда кўп шойиъдур. Мавлоно Абдурахмон Жомий бу вазнда бисёр айтибтур. Мир Алишер Навоийнинг худ жамиъ ўзга вазнда айтқон ашъори била бу вазнда айтқон ашъорининг лошаҳ борғай. Султон Ҳусайн Мирзонинг

¹¹³Ҳожиаҳмедов А. Аруз луғати. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б.4.

¹¹⁴Қаранг: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.581.

девонида ушбу ваздан ўзга вазн йўқтур”¹¹⁵. Арузшунос Дилнавоз Юсупованинг аниқлашича: “Рамали мусаммани маҳзуф вази туркий шеъриятда энг кўп қўлланилган бўлиб, “Хазойин ул-маоний”даги 2600 ғазалдан 1101 таси ушбу ўлчовда битилган”¹¹⁶. Феруз шеъриятида ушбу ваздан энг кўп ва самарали фойдаланилгани сабабини ҳам, бизнингча, шунинг билан изоҳлаш мумкин.

Шоир шеъриятида энг кўп қўлланган вазнлардан яна бири *ҳазажи мусаммани солимдир*. Ижодкорнинг “Элга шоҳу ишққа кул” тўпламидаги ғазалларидан 14 таси ва 1 та мухаммаси айна шу вазнда ёзилгани бунинг исботидир. Шоирнинг қуйидаги матлаъли ғазали бунга мисол бўла олади:

Етар ҳар дам ситамлар жонима ул чархи гардондин,
Кўнгулни асрай олмасман туну кун оҳу афғондин.

Тақтиъси қуйидагича:

Мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун
V – – – / V – – – / V – – – / V – – –

Профессор Анвар Ҳожиаҳмедовнинг аниқлашича: “Ҳазажи мусаммани солим вази Алишер Навоий “Хазойин ул-маоний”сида анча кенг қўлланиб, ушбу баҳр вазнлари ичида биринчи ўринни эгаллайди”¹¹⁷. Худди шу фикрни Феруз шеъриятига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Шоир ҳазажи мусаммани аҳраб вазида 1 та, ҳазажи мусаммани аштар вазида 2 та, ҳазажи мусаддаси маҳзуфда 4 та, ҳазажи мусаддаси мақсурда 2 та ғазал битгани ҳолда ҳазажи мусаммани солим вазида 14 та ғазал битган.

Феруз шеъриятида фаол қўлланган ва бу жиҳатдан баҳрлар ичида учинчи ўринда турувчиси ражазидир. Шоирнинг 13 ғазал, 1 мухаммаси ана шу баҳрда ижод қилинган бўлса, улардан 10 таси *ражази мусаммани солим* вазида битилган. Мисол сифатида шоирнинг қуйидаги матлаъли ғазалини келтириш мумкин:

¹¹⁵Бобур. Мухтасар (Нашрга тайёрловчи Саидбек Ҳасан). – Тошкент: Фан, 1971. – Б.145-146.

¹¹⁶Юсупова Д. Аруз ва мумтоз поэтикага кириш. – Тошкент: Akademnashr, 2020. – Б.44.

¹¹⁷Ҳожиаҳмедов А. Аруз луғати. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б.202.

Рухсорин очиб бир пари келди бу тун базмим аро,
Боштин оёқи бор экан меҳру вафо, нозу адо.

Тақтиъси куйидагича:

Мустафъилун мустафъилун мустафъилун мустафъилун
– – V – / – – V – / – – V – / – – V –

“Ушбу ўлчовнинг адабиётимизда қачондан бошлаб қўлланганини аниқ айтиш қийин, – деб ёзади Анвар Ҳожиаҳмедов. – Шунини таъкидлаш лозимки, XIV аср иккинчи ярми – XV аср бошида яшаб ижод этган Атоий, Саккокий, Гадоий, Лутфий каби шоирларнинг барчаси ўз асарларининг бир қисмини мана шу ўлчов асосида яратганлар. Алишер Навоий ўзининг 9 ғазалини ушбу ўлчов асосида битган эди”¹¹⁸. Ражази мусаммани солимда ёзилган ғазаллари Ферузнинг аруз вазни бўйича ҳам буюк салафлари ижодий анъаналарини муносиб давом эттирганидан далолат беради.

Феруз шеърятимизда нисбатан кам қўлланилган вазнларда ҳам шеърлар ёзди. Алишер Навоийгача ўзбек мумтоз шеърятда учрамайдиган *муштасси мусаммани махбуни мақтуъи мусаббағ* вазнида ҳам ғазал битгани шоирнинг арузга алоҳида эътибор берганини кўрсатади. Ферузнинг “Элга шоҳу ишққа кул” тўпламидаги ғазалларидан фақат 1 таси ана шу вазнда ижод этилган.

Мана, ўша ғазалнинг матлаъ байти:

Қачонки айласа ул Исойи замона ҳадис,
Ўлук баданга берур умри жовидона ҳадис.

Тақтиъси куйидагича:

Мафоилун фаилотун мафоилун фаълон
V – V – / V V – – / V – V – / – ~

Анвар Ҳожиаҳмедов фикрича: “Мазкур вазн шеърятимизга дастлаб Алишер Навоий томонидан киритилган, дейиш мумкин. Чунки унгача бўлган шеърятда ушбу ўлчов учрамайди. Алишер Навоий “Ҳазойин ул-маоний”даги

---

¹¹⁸Ҳожиаҳмедов А. Аруз луғати. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б.107.

50 ғазали ва 6 қитъасини шу ўлчов асосида яратган эди. Кейинги асрларда ушбу ўлчов бошқа шоирлар томонидан ҳам қўлланди”¹¹⁹. Олим ушбу вазнга ҳазрат Алишер Навоийдан ташқари Мунис ва Фурқат ғазалларидан мисол келтиради.

Феруз мутақориб баҳрида жами 3 та ғазал ва 1 маснавий ёзган бўлиб, шоир ғазалларидан бири ўзбек мумтоз шеърлятида жуда кам қўлланган вазнлардан бўлган *16 рукнли мутақориб асламда* битилгани диққатга сазовордир. Дилнавоз Юсупованинг ёзишича: “Мазкур вазнда ёзилган шеърнинг ҳар мисрасида саккизта рукн иштирок этиб, бир байт жами ўн олти рукндан иборат бўлади. Бундай шеърлар мутатаввал (арабча “узун”) рукнли шеърлар деб аталади. Одатда, мумтоз шеърлятимизда бир байт кўпи билан саккиз (мусамман) рукнли бўлади. Агар байт 8 рукндан ошса, у мутатаввал ҳисобланади”¹²⁰.

Феруз ғазалининг матлаъи куйидагича:

Ўлмакка етдим ҳижрон ғамидин, ҳолимға эт раҳм, эй сарвиқомат,
Қаддинг ниҳоли боди хазондин бўлсун, илоҳо, доим саломат.

Тақтиъси куйидагича:

фаълун фаулун фаълун фаулун фаълун фаулун фаълун фаулун
– – / V – – / – – / V – – / – – / V – – / – – / V – –

Шоирнинг “Элга шоҳу ишққа кул” тўпламидан ўзбек мумтоз шеърлятида кам қўлланган яна бир вазн – *мунсариҳи мусаммани матвийи мавқуфда* ёзилган бир ғазал ўрин олган. “Ушбу ўлчовга илк бор Алишер Навоий мурожаат қилган эди, – деб ёзади Анвар Ҳожиаҳмедов. – Ана шу ўлчовнинг халқ кўшиқлари вазнига ҳамоҳанглиги шоир эътиборини ўзига тортгани”¹²¹.

Ҳақиқатан, ҳазрат Алишер Навоий “Мезон ул-авзон” асарида ушбу вазн ҳақида мана бундай ёзгани маълум: “Яна «чинга»дурким, турк улуси зуффоф ва

¹¹⁹Ҳожиаҳмедов А. Аруз луғати. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б.74.

¹²⁰Юсупова Д. Аруз ва мумтоз поэтикага кириш. – Тошкент: Akademnashr, 2020. – Б.130.

¹²¹Ҳожиаҳмедов А. Аруз луғати. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б.84.

киз кўчурур тўйларида ани айтурлар, ул сурудедур бағоят муассир ва икки навъдур. Бир навъи ҳеч вазн била рост келмас ва бир навъида бир байт айтилураким, мунсарихи матвийи мавқуф баҳридур ва ёр-ёр лафзини радиф ўрнига мазкур қилурлар, андоқким,

б а й т:

Қайси чамандин эсиб келди сабо, ёр-ёр,
Ким дамидин тушти ўт жоним аро, ёр-ёр?”¹²²

Ферузнинг қуйидаги матлаъли ғазали ана шу вазнда ёзилган:

Ҳар сўзида фош этар ул бути танноз ноз,
Бўлмуш анга гўйиё ҳамдаму ҳамроз ноз.

Тақтиъси қуйидагича:

Муфтаилун фоилун муфтаилун фоилон
– V V – / – V – / – V V – / – V ~

Ўзбек мумтоз шеърлятида кам қўлланган бу каби вазнларда ғазаллар битгани Ферузнинг аруз қоидаларини нечоғлиқ мукамал билишдан ташқари, шеърлий ижодда санъаткорона қўллай олганини ҳам кўрсатади.

Мумтоз шеърлятда қофия асар бадииятини, ижодкор поэтик маҳоратини белгиловчи муҳим омиллардандир. Чунки қофия шеърнинг оҳангдорлигини таъминлабгина қолмай, лирик асарда ижодкор ифодалаган фалсафий мазмунни, образлар оламини ўқувчи қалбига таъсир этадиган, жозибали этиб етказиш воситаси ҳамдир. Шайх Аҳмад Тарозий фикрича: “Шеърнинг асли қофия. Ва қофиясиз шеър мумкин эрмас... Ва зурафо байтни хаймаға нисбат қилибтурлар ва қофияни сутунға. Яъни сутун бирла барпойдур”¹²³. Мумтоз шеърлят назариётчисининг бу фикрлари мумтоз шеърлятда қофиянинг ўрни нечоғлиқ муҳим экани исботидир. Шунга кўра, шоирнинг бадиий маҳоратини белгилашда, қайси жанрда ёзилган бўлмасин, шеърларида қофиядан санъаткорона фойдалана билиши асосий омилларидан ҳисобланади.

¹²²Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.582.

¹²³Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. –Тошкент: Ҳазина, 1996. – Б.43.

Замондош олимларимиздан профессор Анвар Ҳожиаҳмедов мумтоз бадииятнинг асосларидан бўлган қофиянинг аҳамиятини қуйидагича таърифлайди: “Ижодкорнинг салоҳияти шеърларда қўллаган қофияларнинг ғоялар моҳиятини, тимсоллар қиёфасини очишдаги аҳамияти, қофия учун танланган сўзларнинг маънавий теранлиги, оҳангдорлиги, жило ва жозибаси билан ҳам белгиланган. Қофиянинг хилма-хил турлари ва санъатларидан, вазн ва қофия муносабатларидан ўринли фойдаланиш шоир маҳоратининг муҳим жиҳатларидан бири ҳисобланган”¹²⁴. Феруз лирик мероси қофия қўллаш нуқтаи назаридан ҳам тадқиқотлар учун бой материал беради.

Қофиянинг асоси равий ва у барча қофияланувчи сўзлар таркибида айнан такрорланиб келиши зарурлиги эътиборга олинса, Феруз шеъриятида ана шу назарий қоидага тўлиқ амал қилингани кузатилади. Масалан, қуйидаги ғазалда “н” ундоши равий бўлиб келган:

Ул ой васфини вирд этсам забонда,
Неча йиллар адо бўлмас баёнда.
Добон маъшуқинг асру бевафодур,
Манга кўп таъналар айлар жаҳонда.

Ғазалнинг кейинги байтларида қофиядош бўлиб келган “жонда”, “фиғонда”, “қаёнда”, “маконда”, “замонда” сўзларининг барчасида равий “н” ундошидир.

Маълумки, ўзак таркибига кўра қофияларнинг тўрт тури фарқланади:

1. Мужаррад қофия.
2. Мурдаф қофия.
3. Муқайяд қофия.
4. Муассас қофия.

Қайси тури қўлланишидан қатъи назар, мумтоз адабиётда қофия шеърнинг асосларидан бири сифатида аҳамиятлидир. Филология фанлари доктори Дилнавоз Юсупова фикрича: “Қофия мумтоз шеършуносликда вазн

---

¹²⁴Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б.195.

каби шеърӣй рӯкни вужудга келтирувчи асосий унсур саналиб, унинг байт сўнгида қўлланилиши зарурий талаблардан бири бўлган”¹²⁵.

Мужаррад қофия. Феруз шеъриятида қофиянинг бу туридан кенг фойдаланилган. Маълумки, “якка”, “ёлғиз” маъноларини ифодаловчи мужаррад қофиянинг ҳам икки тури ажратилади. Биринчиси, “...равий чўзиқ унлидан иборат бўлиб, ана шу чўзиқ унлидан бошқа бирор ҳарф иштирок этмайди”¹²⁶. Жумладан, қуйидаги ғазал бунга мисол бўла олади:

Рухсорин очиб бир пари келди бу тун базмим аро.

Бошдин оёки бор экан меҳру вафо, нозу адо.

Ғазалдаги “аро”, “адо”, “жафо”, “жудо”, “субҳу масо”, “дилкушо”, “муддао” сўзлари сўнгида келган “о” равийси чўзиқ унли ҳисобланиб, қофиядош сўзлар шу ҳарф билан тугаган. Қофия ушбу ғазалда лирик қаҳрамон кечинмалари ифодасининг оҳангдорлигини, таъсир кучини оширган. Муаллиф ижодий ниятининг ўқувчи онги ва қалбига етиб боришини таъминлашга хизмат қилган.

Чиқса фалакка ҳар саҳар оҳу фиғоним, не ажаб,

Айлар фузунроқ ҳар кеча ул ой менга жавру жафо.

Билмон, не офат эрди ул бўлғоч назарга жилвагар,

Ақлу хирад, ислому дин ўлди бори мендин жудо.

Ушбу байтларда “жафо”, “жудо” қофиядош сўзлари айрилиқ ва унинг ошиқ руҳиятига таъсирини теран ифодалаган. Кўчирма қилинган дастлабки байтда ул ой – маъшуканинг жавру жафоси ҳар кеча орта боргани боис ошиқнинг оҳу фиғони ҳар саҳар фалакка етса ажабланмаслик кераклигини ифодалашда қофиядош сўзнинг ўрни алоҳида. Кейинги байтда қофиядош “жудо” сўзи замиридаги маъно янада фожеий ва таъсирчанроқдир. Негаки, ёр назари жилва қилганда, ошиқ нафақат ақлу хираддан, ҳатто ислому диндан ҳам жудо бўлган. Шунинг ўзиёқ қофиянинг ғазалнинг асосий унсурларидан эканига далил бўла олади.

¹²⁵Юсупова Д. Аруз ва мумтоз поэтикага кириш. – Тошкент: Akademnashr, 2020. – Б.289.

¹²⁶Ҳожаиҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 197.

Қофиянинг кучи шундаки, “субҳу масо”, “дилкушо” қофиядош сўзлари таъсирида ғазалнинг аввалги байтларидаги фожей тасвир умидбахш ифода билан алмашина боради. Кейинги байтлар мазмуни ушбу фикрни тасдиқлайди:

Жонинг учун ҳар дам манга кўргуз тарахҳум, эй пари –
Ким, сабру тоқат қолмади жавринг чекиб субҳу масо.
Ойдек юзунгнинг партави тушсун каро кулбамға ҳам,
Қўйғил кадам, эй маҳлико, очиб узори дилкушо.

Ғазалнинг лирик қаҳрамон кўнглидаги некбин ният билан яқунланишида ҳам қофия асосий ўрин тутади. Мақтаъ-байтдаги қофияни ташкил этган “муддао” сўзи ана шу мақсадга хизмат қилганини таъкидлаш керак:

Не суд, толеъ бўлса гар юз ою кун, ҳар субҳу шом,
Невчунки бор Ферузға меҳру жамолнинг муддао.

Мужаррад қофиянинг иккинчи турида “...равий ундош билан яқунланиб, ундан олдин қисқа унли келади. Бунда қисқа унли “тавжих” деб юритилади”¹²⁷. Феруз лирикасида бу турдаги қофиялар кенг қўллангани кузатилади. Жумладан, “Ё Раб” радифли ғазалнинг қофияланиш тартиби бунга мисол бўла олади:

Етушти ҳажридин жонимға юз ранжу алам, ё Раб,
Кўруб ҳолимни, кам қилмас манга бир дам ситам, ё Раб.

Ушбу байтда “алам”, “ситам” сўзлари ўзаро қофиядош бўлиб, “м” ундоши равий, “а” қисқа унлиси эса “тавжих” саналади. Мужаррад қофиянинг асосий шarti қофиянинг равий ҳарфи билан тугалланишидир. Шунга кўра, ушбу ғазал ана шу турдаги қофияга мисол бўла олади.

Ғазалнинг кейинги байтларида “ғам”, “карам”, “субҳидам”, “санам”, “Жам”, “кам” сўзлари қофиядош бўлиб келган. Қофия байтдан байтга ўтган сари лирик қаҳрамон аҳволи руҳиясини мантиқий изчилликда, таъсирчан

---

¹²⁷Юсупова Д. Аруз ва мумтоз поэтикага кириш. – Тошкент: Akademnashr, 2020. – Б.290.

ифодалашга хизмат қилган. Теран мазмун ва шакл уйғунлиги ғазал бадиияти юксак бўлишини таъминлаган.

Дастлабки байларда қофия бошқа бадий унсурлар билан биргаликда ёр хажрида дард чеккан ошиқ ҳолатини ўқувчи кўз ўнгида яққол сувратлантиради:

Висоли орзусида ўтурдим субҳ ила шомим,
Муяссар бўлмади ҳижронида жуз дарду ғам, ё Раб.
На қолди тоб жисмимда, на тоқат зор кўнглумда.
Етур эмди висолиға ўзунг айлаб карам, ё Раб.

Аввалги байтда “ғам” сўзи воситасида ҳижрон изтиробини тасвири етакчилик қилган бўлса, кейинги байтдаги унга қофиядош “карам” сўзи орқали ғазал мазмуни умид сари йўналтирилади. Бу эса, ўз навбатида, қофиянинг маънога таъсирини таъминлашда Ферузнинг нечоғлиқ маҳоратли эканини кўрсатади.

Кейинги байтларда қофия воситасида умид мазмуни муножот руҳи билан алмашинади. Чунки ошиқ орзуси фақат Раб – оламлар тарбиячисининг ёрдамидагина ушалмоғи мумкин. “Субҳидам”, “санам” қофиядош сўзлари ана шу мақсадга хизмат қилган:

Сочи савдосида доим қоронғудур манга олам,
Менинг бу шоми ҳижронимга еткур субҳидам, ё Раб.
Жаҳоноро жамолидин менинг базмимға ҳам бир тун
Етургайму экан равшанлиғ ул маҳваш санам, ё Раб.

Ошиқнинг “Жам” қофиядош сўзи орқали ифодаланган мана бу орзуси, унинг кўнглидаги ишқнинг даражаси нечоғлиқ баланд эканини кўрсатиши жиҳатидан аҳамиятлидир:

Агар лутф айлабон ўз илки бирла берса бир соғар.
Кўнгулда қолмас эрди орзуйи жоми Жам, ё Раб.

Ғазалнинг мақтаб байтидаги “кам” қофиядош сўзи ошиқ руҳиятига ҳар жиҳатдан мувофиқ экани билан қимматлидир. Натижа умид ва чорасизлик ўртасида қолган лирик қаҳрамон кечинмаси таъсирчан ифодаланган:

Не янглиғ сабр қилсун ул қуёш хижронида Феруз,
Зиёд айлар жафосин, айламас бир зарра кам, ё Раб.

Мурдаф қофия. “Равий ҳарфидан олдин чўзиқ унлилардан бири келган қофия **мурдаф (ридфли) қофия** деб номланади. Чўзиқ унлининг ўзи эса **ридф** деб аталади”¹²⁸. Равийдан олдин келган чўзиқ унли *ридфи аслий*, равий билан ридфи аслийнинг ўртасида келган ундош *ридфи зойид* деб юритилади¹²⁹. Феруз ғазалиётида қофиянинг бу тури кенг қўлланган. Жумладан, қуйидаги матлаъ билан бошланган ғазал қофиянинг ана шу турига мисол бўла олади:

Зулфи мушкинини ул ой айлади юзга ниқоб,
Ошиқи бечораларнинг кўзини қилди пуроб.

Шоирнинг “Элга шоҳу ишққа қул” номли тўпламида “ошиқи бечоралар” изофаси “ошиқу бечоралар” тарзида хато табдил этилган. Ҳолбуки, “Ошиқу бечоралар” дейилса, ошиқлар ва бечоралар деган икки тоифа ҳақида фикр юритилаётган бўлиб қолади, образ хиралашади. “Ошиқи бечора” дейилганда эса ўқувчи кўз ўнгига таъсирли образ – чорасиз ошиқ образи келади.

Ушбу байтда “ниқоб”, “пуроб” қофиядош сўзлари сўнгидаги “б” ундоши равий, ундан аввалги “о” чўзиқ унлиси эса ридфи аслий ҳисобланади. Натижада оҳангдорлик кучайиши баробарида ўқувчи кўз ўнгида яққол намоён бўладиган бадий тасвир яратилган. Юзини мушкин зулфи билан тўсган ёр ва шу боис маъшуқа дийдорини кўришдан маҳрум қолган бечора ошиқларнинг кўзлари ёшга тўлиши – чинакам таъсирчан бадий лавҳа.

Оташин рухсори устида муанбар кокили,
Ўтға тушган қил масаллик қилғусидур печу тоб.

Ушбу байт Ферузнинг бадий тасвир яратиш борасида юксак санъаткор даражасига кўтарилганидан далолат беради. Байтдаги “печу тоб” сўзи қофиядош сўзлар билан боғлиқликда поэтик тасвир мукамаллигини ҳосил қилган.

¹²⁸Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 197.

¹²⁹Юсупова Д. Аруз ва мумтоз поэтикага кириш. – Тошкент: Akademnashr, 2020. – Б.290–291.

Ғазалнинг кейинги байтларидаги “хоб”, “ҳисоб”, “кабоб”, “дурри ноб”, “шароб” сўзлари ҳосил қилган мураддаф қофия ифодаланаётган фикрнинг мантикий изчиллигини, ифодага мос оҳангни, бадиий сўзнинг таъсир кучини таъминлашга хизмат қилган.

Мақтаъ-байт орқали ғазалга аввалги сатрлар тағматнида бўлса-да, очиқ-ойдин ифодаланмаган рақиб образи кириб келади:

Солибон Ферузни кўздин йироқ, эй нозанин,

Ғайр ила суҳбат тузуб ичкунгдурур гулгун шароб.

Ғазалдаги мурдаф қофия ошиқ-маъшуқа-рақиб учлиги билан боғлиқ ишқий кечинмаларни бор мураккаблиги даражасида мукаммал тасвирлашда муҳим бадиий восита вазифасини бажарган.

Шоир лирик меросида энг кўп ғазаллар мурдаф қофияга асосланганини таъкидлаш керак. “Кулуб деди манга бу кеча дилдор”, “Лутф ила айлаб табассум, келди чун базм ичра ёр”, “Офтобосо жамолинг кўргач ўлдум, эй нигор”, “Айлади ҳайрон мани бир шўх чашми холдор”, “Ики маҳваш бу кеча базмим аро тутди мақом”, “Лаъли ширинингки таъриф айлаб ўлмиш шахдком”, “Қилурман ютуб шавқи лаълингда қон”, “Эрур жавринг менинг дардимга дармон” сатрлари билан бошланувчи ҳамда “Ўлтурур”, “Бандадур”, “Қилур”, “Ноз”, “Эй рафиқ”, “Айладинг”, “Лабинг”, “Базм”, “Эй гулбадан”, “Этмак недур, билмон”, “Айлади” радифли ғазаллари шулар жумласидандир. Бу ҳол шоирнинг қофия илмини мукаммал эгаллаш баробарида ўз шеърларида маҳорат билан қўллай олганидан далолат беради.

Шоир шеърлятида, хусусан, маснавийлари ва мухаммасларида ридфи зойидли мурдаф қофия ҳам фаол қўллангани кузатилади. Жумладан, мана бу байтда мурдаф қофиянинг ана шу тури қўлланган:

Салом, эй сабоҳат баҳрида меҳр,

Салом, эй фалакқадру хуршид чехр!

“Меҳр - чехр” қофияларидаги “р” – равий, “е” – ридфи аслий, “х” – ридфи зойиддир. Шоирнинг “Элга шоҳу ишққа кул” тўпламида “фалакқадр” сўзи “фалак қадар” тарзида табдил этилган. Натижада “қадри фалак каби

баланд” маъносини ифодаловчи бу сўзнинг мазмуни тушунарсиз бўлиб қолган. Бу ўринда бошқа бадиий тасвир воситалари билан бирга қофия байтда ифодаланаётган фикрнинг оҳангдорлигини ва мазмуннинг таъсир кучини оширган.

Салом, эй ҳаё бўстонида вард,

Бари хўблар ичра яктою фард.

“Навоий асарлари луғати”да “вард” сўзи “атиргул” маъносини бериши кўрсатилган¹³⁰. “Фард” сўзи эса “якка, ёлғиз; ажралган” мазмунини англатиши айтилган. Биринчидан, қофия танланишида ҳам юксак бадиий дид намоён бўлган, иккинчидан, “вард – фард” сўзларидаги “д” – равий, “а” қисқа унлиси – ридфи аслий, “р” – ридфи зойид сифатида ридфи зойидли мурдаф қофияни ташкил этган.

Муқайяд қофия. Бу турдаги қофияларда қисқа унлидан кейин қўш ундош келиши ҳолати кузатилади. “Бунда қисқа унли *ҳазв*, равийдан олдин турган ундош *қайд* деб аталади”¹³¹. Қофиянинг бу тури шоир мухаммасларида ҳам маҳорат билан қўллангани кузатилади. Шоирнинг “Оҳиста-оҳиста” радифли мухаммасининг қуйидаги банди, жумладан, бунга мисол бўла олади:

Манга иқбол янглиғ бўлди чун ул ҳамдаму ҳамдаст,

Оёқинг ўпкали ман оллида туфроқға бўлдум паст,

Талаттуф бирла ул лаълин лабимга айлади пайваст,

Ман ўлдум ёр лаъли бодаси бирла бўлуб сармаст,

Фироқи ранжидин топтим омон оҳиста-оҳиста.

Мухаммаснинг ушбу бандида “ҳамдаст – паст – пайваст – сармаст” сўзлари – қофия, “т” ҳарфи – равий, “с” – қайд, “а” қисқа унлиси – ҳазв бўлиб келган. Натижада мухаммас сатрларининг маъно ва оҳанг жиҳатдан ўзаро уйғунлиги таъминланиб, фикрнинг таъсирчанлик даражаси ошган.

---

¹³⁰Қаранг: Навоий асарлари луғати (Тузувчилар: П.Шамсиев, С.Иброҳимов). Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. - Б.145.

¹³¹Юсупова Д. Аруз ва мумтоз поэтикага кириш. – Тошкент: Akademnashr, 2020. – Б.291.

Муассас қофия. Арузшунос Анвар Ҳожиаҳмедовнинг ёзишича: “Чўзиқ “о” унлиси (фақат сўзиқ “о” унлиси) билан равий ўртасида бир ундош ва ундан кейин бир унли келадиган қофия **муассас (таъсисли) қофия** дейилади. Чўзиқ “о” унлиси **таъсис** деб, ундан кейинги ундош **дахил** деб, равий олдидаги қисқа унли **ишбоъ** деб аталади”¹³². Қофиянинг бу тури ҳам Феруз ижодида кенг қўлланган. Жумладан, шоирнинг “Фидо” радибли ғазали муассас қофия асосида ёзилган:

Гул юзунгга булбулосо ўтлуғ афғоним фидо,

Сарви озодингга кумридек хуш алҳоним фидо.

Ушбу байтдаги “афғоним” ва “алҳоним” сўзлари – қофия, “м” ҳарфи – равий, “о” – таъсис, “н” ундоши – дахил, “и” қисқа унлиси – ишбоъ бўлиб келган. Бу эса, ўз навбатида, муаллиф кўзлаган маънони ўқувчи онги ва руҳига тез етиб борадиган, кучли таъсир этадиган тарзда бадий ифодалашга хизмат қилган. Кейинги байтлардаги “жоним”, “иймоним”, “олғоним”, “пинҳоним”, “дурафшоним”, “сухандоним” қофиядош сўзларида муассас қофиялар ҳам шоир қўллаган бошқа бадий тасвир воситалари билан биргаликда ғазалнинг поэтик мукамаллигини таъминлаган.

Шоирнинг қуйидаги матлаъ билан бошланувчи ғазалида ҳам асосан муассас қофия қўлланган:

Ўлмакка етдим ҳижрон ғамидин, ҳолимға эт раҳм, эй сарвиқомат,

Қаддинг ниҳоли боди хазондин бўлсун, Илоҳо, доим саломат.

Ушбу байтда “сарвиқомат” ва “саломат” сўзлари – қофия, “т” ҳарфи – равий, “о” – таъсис, “м” ундоши – дахил, “а” қисқа унлиси – ишбоъ бўлиб келган. Натижада оҳанг ва мазмун уйғунлигига эришилган. Ғазалнинг кейинги байтларида қофиядош бўлиб келган “қийомат”, “фароғат”, “аломат”, “қаноат”, “маломат”, “саломат” сўзлари ҳосил қилган муассас қофия фикрнинг таъсирчан, бадииятнинг юқори бўлишини таъминлаган.

---

¹³²Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Тошкент: Шарк, 1999. – Б. 203.

Ферузнинг, бундан ташқари, “Нечук офат эдинг, эй сарвиқомат” сатри билан бошланувчи ва “Билмиш” радибли ғазалларида ҳам муассас қофия маҳорат билан қўлланган. Ушбу мисоллар шоирнинг қофия қўллаш борасидаги салоҳияти баланд ва тажрибаси катта бўлганини кўрсатиши жиҳатидан аҳамиятлидир.

Маълумки, мумтоз қофия тузилишига кўра ҳам икки турга бўлинади:

1. Муқайяд қофия.
2. Мутлақ қофия.

Феруз шеърларида қофиянинг ушбу икки туридан ҳам санъаткорона фойдаланилгани кузатилади. Қофия шоир учун фақат бадиий шаклни юзага келтирувчи омилгина эмас, балки бадиий шакл ва мазмун уйғунлигини, бу орқали шеърнинг поэтик мукамаллигини таъминловчи восита ҳисобланади. Шоир лирикасида қофиянинг ушбу икки тури қўлланиши даражасини ҳам таҳлил этишга ҳаракат қиламиз.

Муқайяд қофия. Бу турдаги қофиянинг асосий хусусияти равий ҳарфи билан тугалланганида кўринади. Феруз лирикасида муқайяд қофия кенг ва самарали қўлланган. Жумладан, шоирнинг:

Эй, юзунгдур ҳусн авжида мунаввар офтоб,

Кўргач они заррадек этсам тонг эрмас изтироб –

матлабли ғазали бунга мисол бўла олади. Ушбу байтдаги “офтоб” ва “изтироб” қофиядош сўзларида “б” ундоши равий бўлиб келган. Кейинги байтлардаги “хароб”, “комёб”, “азоб”, “итоб” қофиялари ҳам байт мазмунининг таъсирли бўлишини ҳамда ғазалнинг оҳангдорлигини таъминлагани жиҳатидан қимматлидир. Агар “...бадиий асарнинг мазмуни ҳамда шакли бадиийликнинг икки қаноти”¹³³ экани эътиборга олинса, бадииятнинг бошқа унсурлари каби қофиянинг ҳам шеърятда муносиб ўрни борлиги аён бўлади.

Ферузнинг аксар шеърлари муқайяд қофияга асосланган. Шоирнинг “Олса жоним қошу кўзунг, икки лаб”, “Зулфи мушкинини ул ой айлади юзга

---

¹³³Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент: 2004. – Б. 6.

ниқоб”, “Ёримнинг рухсори олдида ҳижилдур офтоб”, “Ўлмакка етдим хижрон ғамидин, ҳолимға эт раҳм, эй сарвиқомат”, “Нечук офат эдинг, эй сарвиқомат”, “Қадинг ҳажрида, эй ҳури паризод”, “Кулуб деди манга бу кеча дилдор”, “Лутф ила айлаб табассум, келди чун базм ичра ёр”, “Офтобосо жамолинг кўргач ўлдум, эй нигор” сатрлари билан бошланувчи, шунингдек, “Пайдо”, “Ё Раб”, “Айлаб”, “Шарбат”, “Ичра ўт”, “Ўлтурур” радибли ғазаллари шулар жумласидандир.

Мутлак қофия. Қофиянинг бу турида “...равий ҳарфидан кейин қофиянинг бошқа ҳарфлари (васл, хуруж, мазид, ноира) ҳам иштирок этади”¹³⁴. Анвар Ҳожиаҳмедов равийдан кейин келувчи ҳарфларнинг ҳар бирига қуйидагича изоҳ беради: “...равийдан кейин турувчи ундош ёки чўзиқ унли **васл** деб, иккинчи, яъни васлдан кейин турувчи ундош ёки чўзиқ унли **хуруж** деб, учинчи, яъни хуруждан кейинги ундош ёки чўзиқ унли **мазид** деб, тўртинчи, яъни мазиддан кейинги ундош ёки чўзиқ унли **нойира** деб юритилади. Ҳарфлар нойирадан кейин давом этса, ҳар қайси ундош ёки чўзиқ унли шу ном билан, яъни нойира деб нойира деб аталаверади”¹³⁵.

Таъкидлаш керакки, Феруз шеъриятида қофиянинг бу турида ёзилган шеърлар ҳам кўп. Биргина мисол:

Гулшан ичра сарв ёхуд ул қади мавзунмудур?

Наргис эрканму ва ё ул чашми пурафсунмудур?

Ушбу байтдаги “мавзунмудур” ва “пурафсунмудур” сўзлари мутлак қофия бўлиб, улардаги “н” ундоши – равий ҳисобланади. Равийдан кейинги “м” ундоши – васл, “у” унлиси – хуруж, “д” ундоши – мазид, “у” унлиси ва кейинги барча ҳарфлар нойира саналади.

Дилнавоз Юсупованинг ёзишича: “Мутлак қофия ҳисобланиши учун равийдан сўнг биргина васл ҳарфининг қўлланилиши ҳам кифоя қилади”¹³⁶.

¹³⁴Юсупова Д. Аруз ва мумтоз поэтикага кириш. – Тошкент: Akadernashr, 2020. – Б.293.

¹³⁵Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Тошкент: Шарк, 1999. – Б. 205.

¹³⁶Юсупова Д. Аруз ва мумтоз поэтикага кириш. – Тошкент: Akadernashr, 2020. – Б.294.

Феруз ғазаллари ичида қофия айна шу шаклда қўлланган ғазаллар ҳам бор. Жумладан, шоирнинг қуйидаги матлаъли ғазали ушбу фикрни тасдиқлайди:

Қачонким айласа ул Исойи замона ҳадис,
Ўлук баданга берур умри жовидона ҳадис.

Бу ўринда “замона” ва “жовидона” қофиядош сўзларидаги “н” ундош ҳарфи – равий, ундан кейинги “а” унлиси – васл ҳарфи ҳисобланади. Равийдин кейин биргина васл ҳарфи қўлланганининг ўзи ушбу ғазалнинг мутлақ қофия асосида ёзилганини кўрсатади.

“Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти” дарслиги муаллифлари фикрича: “Феруз шеъриятда қофияга алоҳида эътибор беради. Маълумки, қофия – шеър бадииятини, мусиқийлигини таъминловчи асосий унсурлардан бири. Шу билан бирга, қофия фикр ва ғояни бўрттириб кўрсатишга хизмат қилади. Феруз шеърларида қофиянинг деярли барча турларини кузатиш мумкин. Шулардан бири мусажжаъ – сажли қофиядир. Ғазали мусажжаъда ҳар байт (матлаъдан ташқари) мисралари тўрт бўлакка бўлиниб, уч бўлак ўзаро қофияланади. Тўртинчи бўлак эса матлаъ билан қофиядош бўлади. Сажли қофия шеърнинг оҳангдорлигини орттиради. Табиийки, бу шоирдан анчагина маҳорат талаб қилади”¹³⁷.

Маълум, Феруз мусажжаъ ғазаллар ёзишда ҳам катта маҳорат эгаси бўлган. Бу борада у мумтоз шеърий анъаналарни муносиб давом эттирган, такомиллаштирган. Шоирнинг “Ўлмакка етдим ҳижрон ғамидин, ҳолимға эт раҳм, эй сарвиқомат” мисраси билан бошланувчи ғазали масажжаъ ғазал экани билан алоҳида ажралиб туради. Мисол учун қуйидаги икки байтни келтириш мумкин:

Ишқингға тушдум, қолдим балоға, келмасму раҳминг
бу мубталоға,
Зўр айлаб ишқинг мен бенавоға, солди бошимға шўри қиёмат.

---

¹³⁷Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У. ва б. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. Университетлар ва педагогика олий ўқув юр்தларининг филология факультетлари учун дарслик. Тошкент: Маънавият, 2004. – Б.81.

Кофур кўзунгга жону жаҳоним бўлсун тасаддук, эй меҳрибоним,
Лаълинг майидин маст айла жоним, ғамдин топай то

бирдам фароғат.

Мусажаъ ғазаллар ички қофия воситасида оҳанг-ритм орқали сўзнинг таъсир кучини оширади. Шоир ижодий нияти ёрқин ифодаланишини таъминлайди.

Феруз лирик асарларида **радиф**дан кенг кўламда ва маҳорат билан фойдаланилган. Шоирнинг “Пайдо”, “Манга”, “Салламно”, “Фидо”, “Ё Раб”, “Айлаб”, “Ҳадис”, “Келур”, “Ўлтурур”, “Қайдадур”, “Бандадур”, “Билмиш”, “Эй рафиқ” радифли ғазаллари, шунингдек, “Оҳиста-оҳиста”, “Лабинг”, “Қошу кўзунг”, “Оразинг” радифли мухаммаслари ушбу фикрни тасдиқлайди. Ижодкор шеърларида радиф оҳангдорликни, бадииятнинг юқори бўлишини таъминлаган. Шеърда ифодаланган мазмуннинг таъсир кучини оширган. Байтлар ва бандлараро боғланишни кучайтирган. Чунки, “Радиф шеърда ифодаланаётган етакчи фикрни такрорлаш, китобхон эътиборини асосий ғояга жалб этиб, муаллиф ғоявий ниятини чуқурроқ етказиб беришга хизмат қилади”¹³⁸.

Шоир ғазаллари радифнинг санъаткорона қўллангани билан ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Жумладан, қуйидаги ғазал бунга ёрқин мисол бўла олади:

Оҳким, жонимға жавр айлаб мани ёр ўлтурур,

Ҳажр тигидин қилиб кўксимни афгор ўлтурур.

Берса жон ширин лабидин гар ўлук жисмимга, лек

Қатлима айлаб ишорат, чашми хунхор ўлтурур.

Ушбу байтларда “Ўлтурур” радифи, биринчидан, ошиқнинг руҳий ҳолатини чуқур ва таъсирли ифода этган бўлса, иккинчидан, маъшуқа жабру жафосининг даражаси нечоғлиқ эканини яққол ҳис этиш имконини беради. Зеро, ғазалдаги бош ғоя ҳам айнан маъшуқанинг дилозорлиги, ошиқ ҳолига

---

¹³⁸Юсупова Д. Аруз ва мумтоз поэтикага кириш. – Тошкент: Akademnashr, 2020. – Б.294.

рахм этмаслиги ва бунинг орқасидан лирик қаҳрамон чекаётган изтироб туйғусининг бадий талқинидир.

Кейинги байтлардан ғазалга ағёр образи ҳам кириб келади. “Ағёр” образи ва “Ўлтурур” радифи биргаликда шеърда ифода этилган драматизмни кучайтириб юборганини таъкидлаш керак:

Васли бирла шод этиб ағёрни, хижрон аро

Айлабон маҳзун мани, чархи ситамкор ўлтурур.

Навбатдаги байтдан ғазалга ишқ ва ақл ўртасидаги мунозара олиб кириладики, ушбу баҳс радиф билан моҳиятан уйғунлашиб кетгани кузатилади. Натижада ғазалда ифодаланаётган фикрнинг таъсир кучи ошади. Шоир ижодий нияти янада аниқроқ талқин этилади:

Ишқ айтур: «Масти хоб ўлғонда ўпгил лаълидин»,

Ақл дер: «Қўй бу ишинг, гар бўлса бедор, ўлтурур».

Жон фидо қилаётган ошиқни манзур айламай, бир дамда юз бор ўлтириш – жафокор маъшуқанинг ҳаётий аъмоли. Зеро, бусиз висол неъматни кадрли бўлмайди. Шунинг учун ғазалдаги мана бу поэтик хулоса теран ҳаёт фалсафасини ифода этгани билан қимматлидир:

Ҳар неча йўлида жон қилсам фидо Феруздек,

Айламай манзур они, ҳар дамда юз бор ўлтурур.

Феруз шеъриятида қўлланган такрор сўзлардан танланган радифлар, айниқса, асардаги асосий ғояни ҳадди аълосида таъсирчан ифодалаш имконини берган. Жумладан, шоирнинг

Манга раҳм айлаб ул ширинзабон оҳиста-оҳиста,

Етушти бошим узра ногаҳон оҳиста-оҳиста –

матлаъли ғазалида такрор сўзлардан танланган радиф ана шу мақсадга хизмат қилгани билан алоҳида аҳамиятга эга.

Ушбу ғазалда радиф маъшуқа фироқида қарорғон кўзлари ёрнинг қуёш янглиғ рухсорини кўрганда равшан бўлгани, ёр Масих мўъжизаси каби жонбахш лаби билан лирик қаҳрамон жисмига тоза жон бағишлагани, дилдорлик расми билан аҳвол сўраб, дилбарлик ойинига риоя этгани “оҳиста-

оҳиста” радифи орқали тиниқ ифода, таъсирчан бадий тасвир орқали талқин этилган. Мана бу сатрларда, айниқса, радифнинг нечоғлиқ ўринли танлангани тасдиғини топган:

Деди: “Эй, ошиқи зорим, малоли дарди хижрондин
Бўлубсан асру зору нотавон оҳиста-оҳиста.

Бу дам васлинг била коминг раво айларга келмишман,
Мақомингга бори элдин ниҳон оҳиста-оҳиста...

Неча кун дарди хижроним аро сабр айладинг пеша,
Бўл эмди васлим ичра шодмон оҳиста-оҳиста”.

Ушбу сатрларда мумтоз ғазалиётда камдан-кам кузатиладиган ёрнинг ошиққа мурувват кўрсатиши, висол хушхабари, меҳру муҳаббати изҳори ифода этилган. Энг муҳими, ғазал мазмуни ва танланган радиф мантиқан чамбарчас боғланиб кетган. Натижада фироқ машаққатидан омонлик топган ошиқ кечинмалари мана бу тарзда таъсирчан талқин этилган:

Ман ул дам ёр лаъли бодаси бирла бўлуб сармаст,
Фироқи ранжидин топтим омон оҳиста-оҳиста.

Ғазал мақтаёидаги поэтик хулоса, биринчидан, аввалги байтлардаги талқинларни мантиқий яқунлагани билан, иккинчидан, висолга эришувнинг муҳим шарти ишқ аро содиқлик, деган ҳикматни ифодалагани жиҳатидан катта аҳамиятга эга:

Киши гар содиқ эрса ишқ аро васл ичра бу янглиғ,
Бўлур Ферузбахту комрон оҳиста-оҳиста.

Ферузнинг устози Огаҳий қаламига мансуб радиф учун жуфт сўз танланган “Қошу кўзинг” ғазалига боғлаган мухаммасида ҳам радиф муҳим поэтик вазифани бажарган. Икки шоирнинг чуқур бадий мантиқ асосида уйғунлашиб кетган сатрларидаги асосий ғояни бўттириб тасвирлашга хизмат қилгани мумтоз шеърятда радифнинг тутган ўрни нечоғлиқ баланд экани исботидир:

Бир жилвагар бўлғоч кўзум оллида то қошу кўзунг,
Фаҳми хираддин айлади мандин жудо қошу кўзунг,
Жонимни олди айлабон нозу адо қошу кўзунг,
Ваҳ не балодур билмадим, эй дилрабо, қошу кўзунг –
Ким, бир назарда солди ўт жоним аро қошу кўзунг.

Мухаммасда “Қошу кўзинг” жуфт сўзи ошиқ кечинмаларини, ишқ оташида куяётган лирик қахрамон руҳиятини ёрқин ва таъсирчан сувратлантиришга хизмат қилган.

Боқғоч кўз ила қошинга, бўлдум асир, эй нўшлаб,
Жоним ёқар ошиқ ўти, қошу кўзунг бўлди сабаб,
Эмди фиғонлар айлабон ҳижронинг ичра рўзу шаб,
Қошу кўзунг бедодидин дод айласам эрмас ажаб –
Ким, не жафолар қилмади охир манго қошу кўзунг.

Радиф муаллиф ижодий ниятини ва асардаги асосий ғояни қабарик тасвирлашга хизмат қилибгина қолмай, муҳим поэтик вазифани – мухаммаснинг аввалги сатрларида илгари сурилган фикрнинг стардан сатрга, банддан бандга ўсишини ҳам таъминлаган. Табиийки, бу – муаллиф маҳоратининг маҳсули.

Ушбу бобдаги илмий таҳлиллар натижасида қуйидаги илмий-назарий хулосаларга келиш мумкин:

Феруз шеъриятида бадий санъатлар икки хил усулда қўлланган: Биринчиси, ғазал матлабидан мақтаъсигача бир санъат асос сифатида олиниши. Иккинчиси, ғазалда бир вақтнинг ўзида бир қанча бадий санъатларни қўллаш. Лекин ушбу бўлиниш шартли бўлиб, бир бадий санъат асосида яратилган ғазалларда параллел суратда бошқа бадий санъатлардан ҳам фойдаланилиши эътиборга олиниши керак.

Шоирнинг “Офтобосо жамолинг кўргач ўлдум, эй, нигор”, “Қилурман ютуб шавқи лаълингда қон” сатрлари билан бошланувчи ғазаллари – тақрир, “Лаъли ширинингни таъриф айлаб ўлмиш шахдком” мисраси билан бошланган ғазали – талмех, “Дедим: “Кўзумни равшан эт меҳри жамолинг

кўрсатиб!”, “Кулуб деди манга бу кеча дилдор” сатрлари билан бошланган ғазаллари – бошдан-охир саволу жавоб санъатлари асосида яратилган.

Ижодкор ғазалиётида ҳусни таълил, ташхис, таносуб, ташбиҳ, тажоҳу-л-ориф, радду-л-матлаъ, тажнис, истиора, нидо каби бадий санъатлардан ҳам маҳорат билан фойдаланилган. Ушбу бадий санъатлар поэтик мазмун ифодасининг жозибали ва таъсирчан ифодаланишини таъминлаган. Шоир ғазаллари бадиияти юксак бўлишига хизмат қилган.

Феруз лирик асарларида арузнинг рамал, ҳазаж, ражаз, мутақориб, музориъ, мунсарих, мужтасс, хафиф сингари саккиз баҳрига доир ижод намуналари учрайди. Шоирнинг аксар шеърлари рамал ва ҳазаж баҳрларида ёзилган. Ўзбек мумтоз шеъриятида фаол қўлланган вазнлар қаторида кам учрайдиган вазнларда ҳам шеърлар битгани шоирнинг юксак маҳоратига далил бўла олади.

Шоир мумтоз қофиянинг ўзак таркибига кўра тўрт тури: мужаррад, мурдаф, муқайяд ва муассас қофияларнинг барчасидан санъаткорона фойдаланган. Қофиянинг бу турлари ижодкор лирик асарларида фикрнинг мантиқий изчиллигини, ифодага мос оҳангни, бадий сўзнинг таъсир кучини таъминлашга хизмат қилган. Бундан ташқари, шоир қофиянинг тузилиши кўра икки тури: муқайяд қофия ва мутлақ қофияни ҳам маҳорат билан қўллаган. Шоир радиф қўллаш орқали ғазал ёки мусамматларида очқич сўз мазмунини қабарик ифодалашга, шеърларида оҳанг ва ритмни кучайтиришга эришган.

ХУЛОСА

Ферузнинг бадиий маҳоратига бағишланган ушбу тадқиқот натижаларидан қуйидаги илмий-назарий хулосаларни чиқариш мумкин:

1. Феруз мумтоз шеърятнинг ғазал, мухаммас, мусаддас, маснавий ва рубоий сингари жанрларида ижод қилган. Шоир назмий меросининг умумий ҳажми 98 ғазал, 7 мухаммас, 2 мусаддас, 4 маснавий, 7 рубоийдан иборат бўлиб, жами 2534 мисрани ташкил этади. Лекин бу маълумот шартли эканини таъкидлаш керак. Ижодкор асарларининг қўлёзма манбалари шу пайтга қадар тўлиқ ўрганилмагани, Огаҳийнинг Феруз даври тарихига бағишланган “Шоҳиду-л-иқбол” асарида шоир ижодига мансуб унинг мавжуд тўпламларига кирмаган ғазалининг матни келтирилгани шоир адабий мероси ҳажми тўғрисида аниқ тўхтамга келиш ҳозирча имконсиз эканини кўрсатади.

2. Феруз мумтоз шеърятнинг беш жанрида ижод қилган бўлса, улар ичида ғазаллар етакчи ўринда туради. Шоир ижодий меросидан ўрин олган ғазалларни қуйидагича тасниф этиш мумкин: 1. Хусни матлаъ. 2. Оддий ғазал. 3. Мувашшаҳ ғазал. 4. Мусажжаъ ғазал.

Шоирнинг “Экан” радибли ғазали нафақат қофияланиш тартибига, балки бадиий санъат талабига кўра ҳам хусни матлаънинг бетакрор намунасидир. Зеро, ғазал матлаъи поэтик мазмун услубига кўра мукамал уйғунлик асосида яратилган. Латиф сўзлар танлангани теран мазмуннинг гўзал бадиий шаклда талқин этилишини таъминлаган. Бунинг натижасида матлаъ ўқувчи диққатини ўзига бирданга жалб этишига, ғазалнинг таъсир кучи баланд бўлишига эришилган.

Шоир ижодидаги оддий ғазаллар бу турдаги ғазалларга қўйиладиган назарий талабларга тўлиқ жавоб беради. Матлаъ мисралари ўзаро қофияланиши баробарида жуфт мисралар унга тўлиқ қофиядош бўлиб келган. Мақтаъда ҳар доим шоир тахаллуси қўлланилган. Шоир ғазалларидан энг кичик ҳажмдагиси 5 байтдан иборат бўлса, энг каттаси 11 байтдан таркиб топган.

Мувашшаҳ-ғазал битиш – Феруз ижод қилган давр шеърляти учун хос ва умумий хусусият. Маълумки, мувашшаҳ ғазалларда киши исми икки хил: 1) ғазал байтларидаги тоқ мисраларнинг биринчи ҳарфлари асосида; 2) ғазалдаги қофиядош мисраларнинг дастлабки ҳарфлари орқали. Мувашшаҳчиликда асосан, биринчи турдаги шакл кенг тарқалган бўлиб, Феруз ижодидаги мувашшаҳлар ҳам айна шу шакл асосида яратилган. Шоир мувашшаҳларида номлари келтирилган кишилар унинг биографиясига оид маълумотларни тўлдиришда, у мансуб адабий давра вакиллари ҳақидаги маълумотларни аниқлашда алоҳида аҳамиятга эга.

Ғазали мусажжаъ байтлари ички қофияли ғазал бўлиб, унда байтлардаги мисралар тўрт бўлакка тенг бўлинади. Олдинги уч бўлак мустақил ҳолда қофияланиб, тўртинчи бўлак эса шеърдаги асосий қофияга оҳангдош сўз билан тугалланади. Феруз ғазалиётида бу шаклда ёзилган икки ғазал мавжуд бўлиб, уларнинг матлаълари мусажжаъ эмас, оддий усулда битилган.

3. Феруз маснавий жанрида ҳам юксак маҳорат соҳиби эканини исбот қилди. Шоир девони нашридан бу жанрга оид тўрт шеър ўрин олган бўлиб, уларнинг умумий ҳажми 706 мисрани ташкил этади. Шоир маснавийларининг ҳар тўрталаси ҳам диний-тасаввуфий мазмунда битилган. Шунга кўра, улар шоирнинг дунёқарашини, эътиқодини аниқлашда яқиндан ёрдам беришини таъкидлаш керак.

4. Феруз мусамматлари ҳам ушбу шеърлий жанрга қўйиладиган назарий талабларга ҳар жиҳатдан мувофиқ келади. Шоир мусаммат жанрининг мухаммас ва мусаддас шаклларида ижод қилган бўлиб, улардан 6 таси мухаммаслардир. Шундан 4 таси Ферузнинг ўз ижодига мансуб бўлиб, қолган 2 таси Огаҳий ғазалларига боғланган тахмислардир. Шоир мухаммасларининг барчаси ишқий мавзуда. Шоирнинг “Оҳиста-оҳиста” радифли ўз ғазалига боғлаган мухаммаси ушбу жанрнинг мукамал намунасидир. Ушбу ғазалга шоирнинг устози Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий ҳам мухаммас боғлаган. Мумтоз шеърлятимизда устознинг шогирд ғазалига тахмис боғлаши

камдан-кам кузатилгани ҳам Ферузнинг юксак бадиий маҳорат соҳиби бўлганидан далолат беради.

5. Феруз мусамматнинг мусаддас шаклида ҳам юксак санъаткорлик намунасини кўрсатган. Шоир лирик меросида ушбу жанрга мансуб 2 шеър учрайди. Мумтоз поэтик анъанага кўра мусаддасларнинг мустақил ёки ғазал асосида ижод қилингани эътиборга олинса, Феруз мусаддаслари мустақил яратилгани билан характерланади. Шоир мусаддасларидан бирида таржеъ мисра, иккинчисида таржеъ байт қўлланилган. *“Субҳким, ул сарви гулрух сайри гулзор айлади”* мисраси билан бошланувчи мусаддасда *“Дўстлар, ул дилрабо ишқи мани зор айлади”* мисраси ҳар банд охирида такрорланиб келган. Шоирнинг иккинчи мусаддасида *“Ваҳки, ул меҳрлиқо нозу адосини кўрунг, Жонима ҳар нафас озору жафосини кўрунг”* сатрлари такрорланиб келиб, таржеъ байтни ташкил этган. Таржеъ мисра ва байтнинг санъаткорона қўлланилиши, ўз навбатида, шоирнинг муттасил ижодий изланишда бўлганини, анъаналар доирасида қолиб кетмай, янгича шеърини усуллардан фойдаланишга ҳаракат қилганини кўрсатади.

6. Феруз лирикасида кичик шеърини жанрлардан фақат рубоий мавжуд бўлиб, шоирнинг ҳозирча бу жанрдаги 7 та шеъри маълум. Уларнинг 2 таси таронаи рубоийдир. Ушбу жанр намуналарининг барчаси ишқий мавзуда битилган. Шоир шахс камолотининг асоси бўлган ишқ-муҳаббатни теран поэтик мазмун ва шакл уйғунлигида бадиий талқин этди. Шоир рубоийнависликда буюк салафлари анъанасини юксак даражада давом эттирди, поэтик такомилга етказди.

7. Шоир лирик шеърлари асосан ишқий мавзуда ёзилган. Бу мавзудаги шеърларида ошиқ-маъшуқа-рақиб учлик образлари шоир ижодий ниятини мукамал поэтик ифодалашга хизмат қилган. Ижоддор висол орзуси, ҳижрон изтироблари, жон ва жонон можаросини қаламга олади. Туркий мумтоз шеърининг дарғалари Навоий, Лутфий, Фузулий, буюк замондоши Оғаҳий, сафдошлари Комил, Баёний каби шоирлар ижодини мукамал ўрганиш баробарида, улар анъаналарини ривожлантирди, янгиллади. Ижодкорнинг

Алишер Навоийга татаббуъ сифатида битилган ишқий ғазаллари поэтик тафаккурни такомилга етказишга эришилгани билан характерланади. Шунинг баробарида, Ферузнинг ишқ концепцияси, Алишер Навоийда бўлгани каби, мажоз воситасида ҳақиқатни куйлаш тамойилига асослангани кузатилади.

8. Феруз шеърлятида ижтимоий мавзуни ҳам теран фалсафий тафаккур уйғунлигида бадий талқин этди. Ижодкор ўзи бошқараётган Хива хонлиги Чор Россияси вассалига айланган мураккаб ва зиддиятли бир даврда яшиб ижод қилди. У ҳукмдор сифатида ҳам, шахс ва шоир сифатида ҳам юртда кечаётган ижтимоий-сиёсий воқеаларга бефарқ қараши мумкин эмас эди. Лекин шоир шеърлятида она Ватанида ҳукм сураётган истибдод сиёсатига очиқдан-очиқ қарши ёзилган шеърлар учрамайди. Шоир ижодий нияти мисралар тағматнида, “золим ёр”, “золим фалак”, “чархи гардон”, “чашми гирён” сингари сифатловчи-сифатланмиш муносабатларини ифодалаган образлар, “жавру жафо тоши”, “кўҳи андух” каби истиоралар орқали ифодаланган.

9. Ферузнинг “Элга шоҳу ишққа қул” тўпламидан ўрин олган шеърларида арузнинг рамал, ҳазаж, ражаз, мутақориб, музориъ, мунсарих, мужтасс, хафиф сингари саккиз баҳрига доир ижод намуналари учрайди. Улардан энг кўп қўллангани рамал баҳри бўлиб, шоирнинг 47 ғазал ва 3 мусаддаси ана шу баҳрда ижод этилган. Кейинги ўринларни ҳазаж (25 ғазал, 1 мухаммас ва 1 маснавийси ушбу баҳрда ёзилган) ва ражаз (13 ғазал, 1 мухаммаси битилган) баҳрлари эгаллайди.

10. Шоир мумтоз адабиётда Алишер Навоийгача бирорта ҳам шоир ижодида учрамайдиган *мужтасси мусаммани махбуни мақтуъи мусаббағ, мунсарихи мусаммани матвийи мавқуф* вазнларида, ўзбек мумтоз шеърлятида жуда кам қўлланган *16 рукнли мутақориб аслам* вазнида ҳам ғазаллар битди. Ўзбек мумтоз шеърлятида кам қўлланган бу каби вазнларда ғазаллар битгани Ферузнинг аруз қоидаларини нечоғлиқ мукаммал билгани ҳамда ижод жараёнида маҳорат билан қўллай олгани исботидир.

11. Мумтоз шеър бадииятини, ижодкор поэтик маҳоратини белгиловчи асосий омиллардан саналган қофияни санъаткорона қўллагани шоирнинг юксак салоҳиятидан далолат беради. Шоир мумтоз қофиянинг барча – мужаррад, мурдаф, муқайяд ва муассас сингари ўзак таркибига кўра ҳамда муқайяд ва мутлақ каби тузилишига кўра турларидан маҳорат билан фойдаланган. Шоир лирик меросида энг кўп ғазаллар мурдаф қофияга асосланган. “Кулуб деди манга бу кеча дилдор”, “Лутф ила айлаб табассум, келди чун базм ичра ёр”, “Офтобосо жамолинг кўргач ўлдум, эй нигор”, “Айлади ҳайрон мани бир шўх чашми холдор”, сатрлари билан бошланувчи ҳамда “Ўлтурур”, “Бандадур”, “Қилур”, “Ноз”, “Эй рафиқ”, “Айладинг”, “Лабинг”, “Базм”, “Эй гулбадан”, “Этмак недур, билмон”, “Айлади” радифли ғазаллари шулар жумласидандир. Бу ҳол шоирнинг қофия илмини мукаммал эгаллаш баробарида ўз шеърларида маҳорат билан қўллай олганини кўрсатади.

Шоир шеърларида қофия оҳангдорлигини таъминлаш баробарида, ижодкор ифодалаган фалсафий мазмунни ҳамда бадиий образларни мукаммал поэтик ифодалашга хизмат қилган.

12. Феруз бадииятнинг муҳим унсури саналган радифдан ҳам санъаткорона фойдаланган. Шоирнинг “Пайдо”, “Манга”, “Салламно”, “Фидо”, “Ё Раб”, “Айлаб”, “Ҳадис”, “Келур”, “Ўлтурур”, “Қайдадур”, “Бандадур”, “Билмиш”, “Эй рафиқ” радифли ғазаллари, шунингдек, “Оҳиста-оҳиста”, “Лабинг”, “Қошу кўзунг”, “Оразинг” радифли мухаммаслари таҳлили унинг радиф қўллаш маҳоратига далил бўла олади. Радиф, шеърда ифодаланаётган мазмунга очқич вазифасини ўтовчи фикрни такрорлаш орқали шоир ижодий ниятининг юзага чиқувини таъминлаган. Шоир асарларида оҳангдорлик ва ритмнинг, бадииятнинг юқори бўлишига хизмат қилган.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

II. Раҳбарий адабиётлар

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 485 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Одамлар яхши яшаши учун зарур шароитлар яратиш – барча раҳбарларнинг асосий вазифасидир. //Халқ сўзи, 2017 йил 28 февраль.
3. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир / //Халқ сўзи, 2017 йил 4 август.
4. Мирзиёев Ш.М. “Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро миқёсда ўрганиш ва тарғиб қилишнинг долзарб масалалари” мавзусидаги халқаро конференция иштирокчиларига табрик. 2018 йил 7 август.

II. Манбалар

5. Алишер Навоий. Маҳбубу-л-қулуб. – Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Тўққизинчи жилд. –Т.: Гафур Гулом номидаги НМИУ, 2011. – 547 б.
6. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. – Т.: Гафур Гулом номидаги НМИУ, 2011. – 579 б.
7. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. / Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Еттинчи жилд. –Т.: Гафур Гулом номидаги НМИУ, 2011. – 639 б.
8. Баёний, Муҳаммад Юсуф. Шажараи хоразмшоҳий. ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 9596.
9. Табибий Аҳмаджон. Мажмуаи си шуарои пайрави Ферузшоҳий. ЎЗР ФА ШИ, қўлёзма, инв. № 1152. – Б. 95^а
10. Огаҳий, Асарлар. VI жилдлик. II ж. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1972. – 361 б.
11. Огаҳий, Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли. Шоҳиду-л-иқбол (Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Н.Шодмонов). –Т.: Муҳаррир, 2009. – 336 б.
12. Феруз, Муҳаммад Раҳимхон. Не бўлди, ёрим келмади. –Т.: Гафур Гулом номидаги НМИУ, 1991. – 62 б.

13. Феруз, Муҳаммад Раҳимхон. Элга шоҳу ишққа қул. –Т.: Гафур Ғулом номидаги НМИУ, 1994. – 141 б.
14. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 1152
15. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 12561.
16. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 5018.
17. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 1134.
18. ЎзР ФАШИ тошбосма манбалар фонди, инв. № 8734
19. ЎзР ФАШИ тошбосма манбалар фонди, инв. № 11238.

III. Илмий адабиётлар

20. Адизова И. Увайсий шеърятда поэтик тафаккурнинг янгиланиши. Монография. Т.: Muhammad, 2020. – 268 б.
21. Ал-Қомус. Арабча-ўзбекча қомусий луғат. II жилд. – Т.. Гафур Ғулом номидаги НМИУ, 2017. – 735 б.
22. Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий. Мерос. – Т.: Камалак, 1991. –265 б.
23. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Художественная литература, 1975. – 502 с.
24. Бобур. Мухтасар (Нашрга тайёрловчи Саидбек Ҳасан). – Т.: Фан, 1971. – 413 б.
25. Болтабоев Ҳ. Шарқ мумтоз поэтикаси манбалари. Биринчи китоб. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 426 б.
26. Борев Ю. Эстетика. Теория литературы. Т.4. Литературный процесс. – М.: Наследие, 2002. – 624 с.
27. Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. – Бухоро, 1996. – 133 б.
28. Давлатёр Раҳим, Шихназар Матрасул. Феруз: шоҳ ва шоир қисмати. – Т.: Гафур Ғулом номидаги НМИУ, 1993. – 67 б.
29. Давлатёр Раҳим, Шихназар Матрасул. Феруз. – Тошкент: EXPREMUM PRESS, 2011. – 237 б.
30. Жумахўжа Н. Феруз – маданият ва санъат ҳомийси. Тошкент: Фан, 1995. – 92 б.

31. Жумахўжа Н., Адизова И. Сўздин бақолироқ ёдгор йўқдур. – Т.: Ўзбекистон, 1995. -165 б.
32. Жумахўжа Н., Адизова И. Ўзбек адабиёти тарихи (16-19- аср 1-ярми). – Т.: Ношир, 2019. – 430 б
33. Жўрақулов У. Худудсиз жилва. – Т.: Фан, 2006. – 203 б.
34. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари. – Т.: Гафур Гулом номидаги НМИУ, 2015. – 356 б.
35. Жўрақулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. – Т.: Турон-Иқбол, 2017. – 262 б.
36. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. –Т.: Фан, 1983. –167 б.
37. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: O‘zbekiston, 2014. –297 б.
38. Йўлдош Қ., Йўлдош М. Бадий таҳлил асослари. –Т.: Камалак, 2016. – 462 б.
39. Кайковус. Қобуснома (Форсчадан Муҳаммад Ризо Огаҳий таржимаси). – Т.: Истиқлол, 1994. –175 б.
40. Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII-XI вв.) – М.: Наука, 1983. – 260 с.
41. Лаффасий, Ҳасанмурод. Тазкираи шуаро. – Урганч: Хоразм, 1992. –120 б.
42. Миллий уйғониш ўзбек адабиётидан дастур (Тузувчилар Б.Қосимов ва б.). – Т.: Университет, 1996. – 37 б.
43. Муллахўжаева К. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадий санъатлар уйғунлиги. – Т.: Академнашр, 2019. – 204 б.
44. Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X-XV вв.). – М.: Наука, 1989. – 239 с.
45. Навоий асарлари луғати (Тузувчилар: П.Шамсиев, С.Иброҳимов).Т.: Адабиёт ва санъат, 1972. – 782 б.
46. Носиров О., Жамолов С., Зиёвуддинов М. Ўзбек классик шеърини жанрлари. –Т.: Ўқитувчи, 1979. – 184 б.
47. Олтинбек О. Каримбек Камий – миллий уйғониш шоири. – Т.: Muharrir, 2018. – 147 б.

48. Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. –Т.: Фан, 1976. – 120 б.
49. Пирназаров М. Поэтик жанрлар типологияси (XIX ва XX аср бошлари туркий халқлар поэзиясида ғазал). – Т.: Фан, 1989. – 125 б.
50. Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т.: Ёзувчи, 2001. -
51. Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1979. – 216 б.
52. Рустамов А. Қофия нима? – Т.: Фан, 1976. – 124 б.
53. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Т., 2004. – 126 б.
54. Серикова Л.Н. Малые формы лирики Алишера Навои (кытъя, рубаи, фард). – Т.: Фан, 1981. – 95 с.
55. Сирожиддинов Ш.С. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари. – Т.: Янги аср авлоди, 2011. – 203 б.
56. Стеблева И. Семантика газелей Бабура. М.: Наука, 1982. – 327 с.
57. Стеблева И.В. Тюркская поэтика: этапы развития: VIII-XX вв. – М.: Восточная литература, 2012. – 288 с.
58. Уоррен О, Уэллек Р. Теория литературы, – М.: Прогресс, 1987. – 325 с.
59. Фитрат А. Адабиёт қоидалари. – Танланган асарлар. Тўртинчи жилд. – Т.: Маънавият, 2006. – 78 б.
60. Халлиева Г. Огаҳий мусамматлари. – Т.: Mumtoz so‘z, 2019. - 158 б.
61. Ходим, Бобожон Тароҳ. Хоразм шоир ва навозандалари (Табдил қилиб, нашрга тайёрловчилар А.Отамуродова, О.Абдурахимов). –Т.: Tafakkur qanoti, 2011. – 224 б.
62. Хоразм давлатчилиги тарихи. – Урганч, 2009. – 321 б.
63. Хоразм мусиқаси тарихчаси. – Т.: Mumtoz so‘z, 2014. -117 б.
64. Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. – Т.: Хазина, 1996. –210 б.
65. Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. Бешинчи том. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1972. – 328 б.

66. Шайхзода М. Устоднинг санъатхонасида. /Асарлар. VI томлик IV том. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1972. – 221 б.
67. Шайхзода М. Ғазал мулкининг султони. /Асарлар. Олти томлик. Тўртинчи том. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1972. –197 б.
68. Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI-VIII вв.) – М.: Наука, 1974. – 162 б.
69. Шодмонов Н. “Шоҳиду-л-икбол” – адабий манба. Т.: Фан, 2009. – 232 б.
70. Шукуров Н. Услублар ва жанрлар. Т.: Адабиёт ва санъат, 1973. – 241 б.
71. Эркинов А., Полвонов Н., Аминов Ҳ. Муҳаммад Раҳимхон II – Феруз кутубхонаси феҳристи. – Т.: Янги аср авлоди, 2010. – 324 б.
72. Юсупова Д. Алишер Навоий “Хамса”сида мазмун ва ритмнинг бадиий уйғунлиги. – Т.: Мумтоз сўз, 2011. – 144 б.
73. Юсупова Д. Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларнинг қиёсий таҳлили. – Т.: Таълим-Медиа, 2019. – 262 б.
74. Yusupova D. Aruz va mumtoz poetikaga kirish. – Т.: Akademnashr, 2020. – 304 б.
75. Қайюмов, Пўлотжон Домулло. Тазкираи Қайюмий. III жилдлик. III жилд. –Т.: ЎЗР ФА Қўлёмалар институти нашриёти, 1998. – 224 б.
76. Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У. ва б. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. Университетлар ва педагогика олий ўқув юр்தларининг филология факультетлари учун дарслик. –Т.: Маънавият, 2004. – 461 б.
77. Қуронов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Akademnashr, 2013. – 392 б.
78. Қуронов Д. Мутолаа ва идрок машқлари. – Т.: Akademnashr, 2013. – 336 б.
79. Қуронов Д. Назарий қайдлар. – Т.: Akademnashr, 2018. – 231 б.
80. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Т.: Akademnashr, 2018. – 480 б.
81. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси (Тўлдирилган ва тузатилган иккинчи нашр). – Т.: O‘zbekiston, 2015. – 326 б.
82. Ҳожиаҳмедов А. Аруз луғати. – Т.: Шарқ, 1998. – 235 б.
83. Ҳожиаҳмедов А. Шеър санъатларини биласизми? – Т.: Шарқ, 2001. – 74 б.

84. Ҳоҷиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Тошкент: Шарқ, 1999. –203 б.
85. Ҳоҷиаҳмедов А. Ҳусни таълил санъати. – Т.: Фан, 2006. – 288 б.
86. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Т.: Фан, 1983. – 325 б.
87. Ҳусайний А. Бадойиъу-с-санойиъ (Форсчадан А.Рустамов таржимаси). – Т.: Адабиёт ва санъат, 1981. – 398 б.

III. Диссертация ва авторефератлар

88. Жабборов Н. Фурқатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. Филол. фан. д-ри... дисс. – Т., 2004. – 280 б.
89. Жумахўжа Н. Миллий мустақиллик мафкураси ва адабий мерос (XVII-XIX асрлар ўзбек шеърининг асосида). Филол. фан. д-ри... дисс. – Т., 1999.
90. Жўраев Ж. Комёб ҳаёти ва ижодий мероси манбалари тадқиқи. Фил. фан. номз... дис. –Т., 2011. - 201 б.
91. Жўраева Н. Ўзбек мумтоз адабиётида байт ва унинг поэтикаси. Фил. фан. номз..... дисс. Т., 2004. – 151 б.
92. Исмоилова Г. Феруз даври Хоразм адабий муҳити. Фил. фан. номз. дисс. – Т., 1995.
93. Маткаримова С. Табибий – тазкиранавис (“Мажмуаи си шуаройи пайрави Ферузшоҳий” асосида). Фил. фан. номз... дис. –Т., 2007. – 136 б.
94. Пардаев Қулдош Узақович. Муқимий шеърининг матн тарихи, таҳрири ва талқини: Филол. фан. докт. дисс. ... – Т., 2020. – 223 б.
95. Файзуллаева Р. Муҳаммад Расул Мирзо ва унинг адабий мероси. Фил. фан. номз... дис. –Қарши, 2020. – 139 б.
96. Шодмонов Н. “Шоҳиду-л-иқбол”нинг ўзбек бадиий-тарихий насри тараққиётидаги ўрни, манбалари ва матний тадқиқи. Филол. фан. док-ри... дисс. – Т., 2009. – 287 б.
97. Қобилова З.Б. Амирий ва унинг адабий фаолияти: Филол. фан. номз... дисс. – Т., 2007. – 134 б.

IV. Илмий мақолалар

98. Жабборов Н. Огаҳийнинг адабий-эстетик ва маънавий-ахлоқий мезони. / Огаҳий шоир, муаррих, таржимон. – Урганч, 2019.
99. Жабборов Н. Огаҳийнинг огоҳлик сири. // Tafakkur, 2009, 2-сон
100. Исмоилова Г. Сўнгсўз ўрнида. / Муҳаммад Раҳимхон Феруз. Не бўлди, ёрим келмади. –Т.: Гафур Гулом номидаги НМИУ, 1991.
101. Исмоилова Г. Хоразмнинг фозил фарзанди. Муҳаммад Раҳимхон Феруз. Элга шоҳу ишққа қул. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1994
102. Саримсоқов Б. Алишер Навоий ғазалиётида таҳаллус санъати. /Навоийга армуғон. 2-китоб. – Т., 2000.
103. Сайфуллоҳ С. Наът ғазаллар моҳияти. “Ҳазойин ул-маоний”даги наът ғазаллар китобига сўзбоши. –Т.: Ноширлик ёғдуси, 2010.
104. Ўтанова С. Мумтоз шеърятда гул ва ранг тасвири. /Мумтоз адабиёт масалалари. –Т., 2006.

V. Интернет сайтлари:

105. <http://www.philology.ru>.
106. <http://www.Ziyonet.uz>
107. <http://www.Literarytheory.narod.ru>
108. <http://WWW.reader.boom.ru>
109. <http://WWW.uza.uz>